

МИКОЛА ШУЛЬГА,

член-кореспондент НАН України, доктор соціологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

MYKOLA SHULGA,

Corresponding member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences in Sociology, Professor, Principal Research Fellow at the Department of Social Psychology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

chebrec@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7763-7195>

Іпостасі феномену очікувань

Попередні зауваження

Перше уявлення, яке виникає у людини, коли йдеться про очікування, — це час, що віддаляє її від настання певного факту — події, процесу, стану, результату тощо. Проте подальші міркування показують, що це явище не тільки є багатоліким за зовнішніми проявами, а й має різні смисли в контексті різних ситуацій. Очікування присутні в усьому просторі життєдіяльності особистості — від потаємних особистих мрій, фантазій, ілюзій до довгострокових життєвих планів, програм і цілей.

Справді, якщо звернутися подумки до рідних, друзів, колег, та й до будь-кого, то виявляється, що взаємовідносини з ними переповнені різноманітними очікуваннями. Очікуваннями ми наповнені в усіх своїх життєвих проявах — в побуті, в економіці, в політиці, в культурі тощо. Немає жодної сфери життя, у якій би не було у нас очікувань. Тільки приречена людина вже нічого не чекає.

Про явище очікування сказано і написано дуже багато. Йому належить гідне місце і в міфах, і в релігії, і у фольклорі, і в філософії, і в науці. Очікування були й залишаються однією з центральних тем мистецтва — прози і поезії, театру і кіно, музики і живопису. В усі часи ними цікавилися, їх вивчали, аналізували та намагалися їх витлумачити й пояснити. Але особливої ваги очікування набувають в періоди лихоліття. В таку добу вони щільно заповнюють суспільну свідомість разом з надією і вірою.

У статті зроблено спробу розглянути, як представлене явище очікування в теоріях, перш за все в соціологічній думці. Спираючись на здобутки останньої, дослідимо сутність і багатолікість цього феномену.

Цитування: Шульга, М. (2023). Іпостасі феномену очікувань. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 28–64, <https://doi.org/10.15407/sociology2023.02.028>.

Поняттю очікування в соціологічній науці, з одного боку, приділено багато уваги. Воно присутнє у працях майже всіх відомих учених — від М. Вебера та Т. Парсонса до Г. Гарфінкеля та Ю. Габермаса. Але, з іншого боку, в цих теоретичних доктринах воно відіграє підлеглу, допоміжну роль. В них очікування не є центральним поняттям, на розкриття сутності якого грали б інші наукові концепції. Щоправда, на сьогоднішній день існує багато соціологічних робіт емпіричного характеру, присвячених особистісним та груповим очікуванням в економічній, соціальній, політичній, правовій, освітній, культурній та інших сферах суспільства. На жаль, у більшості з них термін «очікування» постає екзогенним, тобто без аналізу походження, формування та аналізу сутності, як певна даність та заданість. Дуже часто це поняття з'являється без жодного пояснення, як тривіальне явище, оскільки кожна людина у своїй повсякденній практиці переживала та переживає нескінченну кількість очікувань. Тобто припускають, що всі знають про що йдеться.

Отже, у науковому полі вивчення очікувань склалася ситуація, в якій підготовлено багато емпіричних досліджень, присвячених феномену конкретних очікувань, їх видам та особливостям, але бракує праць загальнотеоретичного рівня, в яких розкривалася б сутність цього явища. Фактично до цього часу немає праць із загальної теорії очікувань, немає роботи, що б узагальнювала соціальні, психологічні, політичні, правові, економічні, культурологічні та інші дослідження з цієї теми, показувала, що у цих видів очікувань є спільного, що їх об'єднує, а в чому полягає специфіка кожного з них. Без ґрунтовної відповіді на принципове питання щодо сутності цього явища, навряд чи можна отримати глибоке розуміння й дати якісну інтерпретацію його численних конкретних проявів.

Методологічні примітки

Здавалося б, розібратися в різноманітті виявів очікувань допоможе їх упорядкування. Насамперед, на цю роль напрошується класифікація. Але відразу постає питання, за якими критеріями розподіляти весь нескінченний шерег очікувань? Адже їх можна класифікувати за безліччю критеріїв: за полюсом емоційної забарвленості — оптимістичні та песимістичні; за тривалістю в часі — короткочасні та довготривалі; за ступенем імовірності реалізації — реалістичні та ілюзорні, практичні та химерні, реальні та фантастичні, завищені та безнадійні; за характером поведінки суб'єкта — активні та пасивні тощо. Цей перелік можна продовжувати й продовжувати.

Залежно від завдань дослідження можна виокремлювати різні види очікувань, які виконують важливу функцію упорядкування за певними критеріями проявів цього феномену. Але тут слід звернути увагу на те, що такий тип теоретизування таїть у собі небезпеку. Справа в тому, що класифікація як спосіб пояснення може стати причиною хибних висновків та тлумачень, оскільки за однаковими проявами очікувань можуть ховатися різні причини їх виникнення. Такий спосіб теоретизування К. Левін назвав аристотелівським.

В основі його лежать прості класифікації об'єктів. За критерії для визначення класу беруть одну або кілька спільних ознак. В результаті утворюються аб-

страктні класи об'єктів. Інакше кажучи, клас складається з предметів, що мають одну або низку повторюваних характеристик. З відповідного класу виключають будь-які винятки. Але узагальнення, що спираються суто на індуктивні висновки із емпіричних спостережень, не дають достовірних знань. Адже з історії науки ми знаємо, що немає ніяких гарантій щодо повторення в майбутньому фактів, які спостерігались безліч разів у минулому.

Ще однією особливістю цього способу мислення є, на думку К. Левіна, не тільки повторюваність, а й регулярність, оскільки в повторенні одного й того самого стає видимою внутрішня закономірність (Lewin, 1931). Третьою його особливістю є те, що він ігнорує історію об'єктів. «Сутності» предметів, що виводяться цим способом, поширюються на всі часи і на будь-яку географічну точку.

До речі, багато сучасних наукових праць, що присвячені вивченню очікувань, несуть у собі відбиток аристотелівського способу мислення, у тому сенсі, що в них не простежується взаємозв'язок феномену очікування з історичним часом. Явище очікування в них розглядається як таке, що за своєю сутністю було однаковим завжди, у будь-яких історичних формах суспільної свідомості («історична постійність», за К. Левінім). Хибність такої позиції яскраво проявляється в зіставленні механізмів розгортання очікувань у міфологічній, фольклорній та в сучасній раціональній свідомості.

Утім, звісно, аристотелівський спосіб мислення виконував і виконує корисну роботу як етап збирання та систематизації емпірично спостережуваних фактів. Але в нашому випадку він мало що дає для поглиблення розуміння феномену очікувань, проникнення у його сутність та смисли. А це означає, що необхідно переходити до нової мисленнєвої парадигми, яка дала би змогу робити не тільки опис феномену, а й його теоретичне пояснення. Іншими словами, треба переходити, якщо використати левінівську мову, до галілеївського способу мислення. Цей перехід К. Левін назвав переходом від абстрактно-класифікувального до конструктивного методу (Lewin, 1931).

Застосування галілеївського методу мислення щодо феномену очікувань означає необхідність пошуку причин їхнього виникнення. Причинний спосіб мислення надає можливість пояснити алгоритм прояву явищ у теперішньому стані, у минулому і надалі — в майбутньому. Крім того, цей спосіб мислення передбачає, що, визначаючи поняття очікувань, необхідно враховувати не тільки їхні властивості та структуру, а й ситуації, в яких вони проявляються, а також процес їхнього розгортання від задуму до реалізації.

Очікування займають важливе місце як у внутрішньому світі особистості, так і в проявах її зовнішньої активності, в соціальних діях і поведінці. Центальною проблемою явища очікувань є співвідношення бажань, волі та свободи особистості та зумовленості її дій та поведінки соціальними обставинами. Бажання особистості у цьому контексті — це те, що для неї є значущим, тобто цінним і має для неї сенс.

Коли аналізуємо очікування, ми розглядаємо його як елемент буденної, а не теоретичної свідомості. У першому випадку очікування є елементом соціальної дії, яка є прагматичною активністю, пов'язаною із задоволенням потреб, досяг-

ненням цілей суб'єкта очікування. Коли ж очікування стає об'єктом наукового аналізу, то воно перетворюється на мисленнєвий конструкт, який дає змогу дослідникові подолати свою заангажованість, піднятися над своїми уподобаннями, домогтися об'єктивного ставлення до об'єкта дослідження.

Таким чином, базисом очікувань як суспільного феномену є сфера повсякденного життя, а відображення їх у суспільній свідомості є продуктом буденного мислення. Проте у справі просування до наукового розуміння смислу явища очікування буденна свідомість, як і аристотелівський спосіб мислення, мають свої обмеження. Тому подальша теоретизація проблеми аналізу очікувань потребує і з цієї причини переходу до галілеївського способу мислення, тобто до пошуку причин явища, до виявлення його сутності, а не опису емпіричних проявів. До речі, узагальнене в такий спосіб теоретичне знання стає засобом пояснення емпіричних проявів явища.

Типи очікувань

Аналіз теоретичного соціологічного здобутку, ґрунтованого на галілеївському способі мислення щодо очікувань, показує, що можна виокремити серед них декілька типів. Ідеться про ідеальні типи, під якими ми розуміємо теоретичні конструкції, що у спрощеному та ідеалізованому вигляді відображають складне і багатоманітне емпіричне явище очікування.

На відміну від класів та видів очікувань, утворених за зовнішніми ознаками, у пропонованих нижче типах відображено причини та джерела їх утворення. За цим принципом ми пропонуємо визначити чотири типи очікувань. Перший — передінтенційні очікування, другий — раціонально-діяльнісні очікування, третій — комунікативно-рольові очікування (експектації), четвертий — фонові очікування. Саме доведенню існування якісних відмінностей між цими чотирма типами очікувань і буде присвячено наш подальший аналіз. Розглянемо кожний із запропонованих типів очікувань окремо.

Передінтенційні очікування

Найбільш прозорими, зрозумілими та впізнаваними є такі очікування, що не виходять за межі внутрішньої психічної діяльності. Вони проявляються у вигляді мрій, фантазій, передбачень, уяв, уявлень, інших розмитих образів-бажань.

Ми пропонуємо їх називати передінтенційними очікуваннями, за аналогією з назвою початкового етапу формування мотивів, який німецький психолог Г. Гекхаузен влучно називав «передінтенційною фазою», «передінтенційною стадією», «передінтенційним станом» (Heckhausen, Heckhausen, 2018). Ці очікування за змістом і способами існування можна розглядати як окремий вид психічної діяльності, як окремий тип очікувань. Вони формуються у процесі буденного мислення, що можна позначити як «про щось думати». Але не просто про щось, а про своє майбутнє, про своє місце в цьому майбутньому. У цьому процесі виникають перші припущення та передчуття.

Спочатку уявлення про шляхи задоволення цих, як усвідомлених, так і розмитих, слабкорозрізнюваних бажань, потреб, інтересів виникають у людини на

рівні внутрішньої психічної діяльності. Це специфічна діяльність, в якій очікування з'являються у зародковій формі у вигляді мрій, фантазій, уяв, уявлень, ілюзій, передбачень, інших образів. Вони ще не структуровані у свідомості, невиразні і переконливі. Тут цілі та очікування, як писав З. Бауман, «видаються більш привабливими, ніж такими, що зобов'язують, і в їх виборі покладаються радше на спокусливість, ніж на силу примусу...» (Бауман, 1999: с. 260). Ці уявлення проявляються в психічній активності, яка локалізується у свідомості, і не виходять за її межі. Їхньою головною рисою є те, що вони не піддаються зовнішньому спостереженню.

На етапі виникнення і формування первісних очікувань, у внутрішній фазі цього процесу, особистість може на повну силу виявити розвиненість своєї уяви та фантазії, здатність до вигадок, імпровізацій, схильність до ілюзій та примх. Ця фаза становлення очікувань складається не тільки з простих дискретних реакцій на якісь внутрішні бажання чи потреби, не тільки з розрізневих відповідей на зовнішні факти та події. Це активний процес мислення, додумування, це віртуальне творення картин майбутнього, це уявлення можливих зв'язків між окремими образами та цієї об'єднаної моделі як цілого.

Передінтенційні очікування — це самопередбачення, самопророцтво, уявлення суб'єктом себе у можливих нових відносинах, у новій гіпотетичній ситуації. Цей тип очікувань існує в емоційних та раціонально-когнітивних формах. У ньому особливо великою є емоційно-чуттєва складова. Порівняно з іншими типами очікувань вона, мабуть, є найбільшою саме в цьому типі очікувань. Очікування з домінуванням емоційних елементів проявляється у формі мрій, бажань, надій, а іноді й у вигляді примх. Деякі психологи виділяють особливі емоції очікувань. Наприклад, американський психолог О.Р. Маурер до цих емоцій відносив надію, полегшення, страх і розчарування. Вчений вважав, що вони активують і спрямовують поведінку особистості (Heckhausen, Heckhausen, 2018). До названих емоцій очікування, на нашу думку, слід додати ще й такі почуття, як віра та терпіння. Останні відображають вольовий аспект очікування і підтримують його стан впродовж тривалого часу. Якщо ж цих почуттів бракує, то очікування згасають.

Раціонально-когнітивні передінтенційні очікування проявляються як практично безмежне поле для побудови внутрішніх візуальних образів та ментальних конструктів майбутнього. Тобто вони включають як чуттєве, так і розумове мислення. В них виникають, формуються чуттєві образи та логічні поняття. Цей аспект передінтенційних очікувань розгортається як ментально-когнітивний процес, що відбувається у теперішньому часі, безпосередньо зараз і відображає бачення майбутніх подій і процесів, в яких зацікавлений суб'єкт. Завдяки такого штибу розумовій діяльності суб'єкт в очікуванні передбачає бажану майбутню ситуацію. Тобто він створює специфічну конструкцію, в якій майбутнє перебуває в теперішньому. В ній поєднано бажаний змістовий результат і його емоційну оцінку. На етапі становлення наміру до дії очікування містить не тільки майбутнє, а й минуле, яке в очікуванні утворює разом з майбутнім і теперішнім спільний причинно-наслідковий ланцюжок.

Очікування цього типу відображають ставлення людини до свого становища у суспільстві з урахуванням свого минулого і теперішнього стану, а також бажаного майбутнього стану. Втім, іноді особистість буває безсилою перед обставинами та майбутніми подіями, й тоді її головним бажанням стає уникнення можливої негативної ситуації.

Головною ознакою такого типу очікувань є те, що вони не виходять за межі внутрішньої психічної діяльності, не роблять жодних безпосередніх змін у практиках і залишаються прихованими від зовнішнього спостереження.

Отже, передінтенційні очікування відображають внутрішньоособистісний психологічний процес, в якому припустимі будь-які уявлення, фантазії щодо майбутнього, не обмежені соціальними нормами, моральними вимогами й навіть логікою та природними законами. Вони виникають у системі взаємовідносин людини з навколишнім світом не просто як реакція на ситуацію, в якій перебуває суб'єкт, а як більш складна психологічна дія — як випереджальне відображення, що так чи інакше віддзеркалює обставини життя особистості в минулому і тепер. На зміст очікування впливають сформовані в особистості світогляд, життєвий досвід, установки, ціннісні орієнтації, потреби, інтереси тощо. Передінтенційні очікування — це світ внутрішніх віртуальних образів, конструкцій, сценаріїв, який не залежить від зовнішнього світу й ніяким чином не впливає на нього.

Перехідний стан від передінтенційних до раціонально-діяльнських очікувань

Звичайно, особистість не може перебувати лише у світі мрій, фантазій, уявлень. Вона живе повсякденним життям, розв'язуючи свої поточні проблеми, а отже, активно вторгається в реальні практики. Тому вона здійснює перехід від передінтенційних очікувань до раціонально-діяльнських. Цей етап є дуже відповідальною і в багатьох аспектах ключовою фазою в життєдіяльності особистості. На цьому етапі існування очікувань виявляється така якість суб'єкта, як здатність прагматизувати, робити реалістичними, вводити в практичне русло свої суб'єктивні, нічим не обмежені, бажання, плани, фантазії тощо, щоб вони могли привести до практичного результату. Іноді ця трансформація буває реалістичною, але незрідка виявляється й ілюзорною. За своїм змістом деякі очікування насправді є помилками, хоча іноді й приємними. Адже ілюзорні очікування — це те бажане, якого так хочеться досягти, незважаючи ні на що.

Відсутність у людини здатності тверезо передбачати свій потенціал реалізації очікувань, брак уміння оцінювати власні компетенції, враховувати обставини тощо веде до зростання її внутрішньої напруженості. Остання утворюється як розрив між очікуваннями і реальністю, зокрема наявними соціальними відносинами. Перші ж кроки щодо реалізації такого роду очікувань у соціальній практиці призводять до збою, демонстрації хибності їх, а часом і до розвінчання цих зручних та втішних ілюзій.

Подальше розгортання соціальної дії багато в чому залежить від особистісних якостей суб'єкта очікувань. У кожній особистості існує індивідуальна здат-

ність співвідносити свої бажання, фантазії, забаганки з реаліями життя, з конкретними ситуаціями, в які ці передінтенційні очікування мають бути перенесені.

У цій точці формування очікування проявляється діалектика минулого і майбутнього. Воно визріває у свідомості суб'єкта і спираючись на його життєвий досвід. Накопичені раніше компетентності суб'єкта відображають рівень їхньої адекватності тим умовам, що існували в минулій практиці. Завдяки цим якостям досвід приземляє, протверджує, прагматизує спрямований у майбутнє політ фантазії. Але в цій прагматизації, в обмеженнях, що їх диктує досвід, таїться і небезпека відтворення в досить розмитому і невідомому майбутньому застарілого багажу знань та умінь суб'єкта. У цей момент формування очікувань ще незрозуміло, якою буде їхня ефективність в уявному майбутньому — чи не порожні це очікування?

Накопичений у минулому суб'єктом, актором досвід дає змогу йому орієнтуватись, які вчинки приносять успіх, які ведуть до невдачі, а які дозволять уникнути майбутніх неприємностей. Завдяки цьому, зазначав Альберт Бандура, «більшість людських дій перебуває — під попереднім контролем» (Bandura, 1977).

Так чи інакше, але з моменту утворення очікування майбутній час стає детермінантою діяльності в сьогоденні. В очікуванні є те, що ще не сталося, але вже помислене і відчуте. У процесі виборів різних варіантів досягнення мети формується очікування як уявлення про результат, що містить певний рівень ймовірності здійснення, а також різний потенціал життєздатності за тих обставин, у яких воно розгортається. Тут є й елемент ризику, який може, з одного боку, призвести до провалу очікування, а з іншого — забезпечити реалізацію інновацій, що містяться в уяві, в очікуваному результаті, здійснити крок уперед у змісті цього виду діяльності.

У тих випадках, коли очікування при зіткненні з дійсністю руйнуються, одні люди тверезо оцінюють ситуацію та коригують свої очікування. Інші не можуть впоратися із собою. Їх охоплює глибоке розчарування, нестерпні страждання, а часом обурення і гнів. Далеко не всі можуть повернутись у попередню точку, оновити з урахуванням помилок свої очікування.

Тому вкрай важливо для особистості сформувати в собі такі якості, які допомагали б їй зберігати баланс між передінтенційними очікуваннями та очікуваннями, включеними у зовнішню активність — у діяльність та поведінку. Для особистості важливо розуміти, що передінтенційні очікування можуть бути реалізовані з різним ступенем ймовірності — хотілося б, щоб здійснилися; сподіваюся, що збудуться; впевнений, що відбудуться; здійсняться будь-що. До особистісних якостей, що впливають на «якість» очікувань, належать здатність рефлексювати над своїми бажаннями, мріями, критично ставитися до них, зіставляти їх як зі своїми можливостями, так і з зовнішніми обставинами. До них також належать і розвинені здібності формувати у своїй свідомості уяви та уявлення, а також уміння вибудовувати гіпотези щодо результатів, розумові сценарії своєї майбутньої поведінки та діяльності. Не менш важлива і така якість людини, як розвинені уявлення про норми та цінності, якими керуються інші

люди. Тоді вона матиме менше розчарувань і образ. Згадані вище якості багато в чому залежать від особистого життєвого досвіду та вміння опановувати досвід близьких людей, друзів та колег, критично та творчо засвоювати твори літератури і мистецтва, які являють свого роду моделі можливої поведінки.

Чим більший досвід має особистість, тим більше вона переконується в тому, що ті дії та поведінка, які адаптовані до обставин та ситуації, з більшою імовірністю можуть забезпечити передбачуваний результат.

Прийняте рішення впливає на формування проекту структури дій, який належить втілити у життя. На цьому етапі остаточно формулюють цілі, зважують наявні для цього ресурси, намічають стратегію та тактику дій тощо. Тут разом з ухваленням рішення народжуються й очікування. В уяві складається передбачувана конкретна ситуація, сприятлива для реалізації того чи іншого наміру.

У колективних суб'єктів здатність прогнозувати майбутнє крізь призму своїх інтересів також залежить від їхнього життєвого досвіду, який проявляється, як історична пам'ять про участь або неучасть у важливих суспільних подіях, у наявності традицій відстоювання своїх інтересів, а також від рівня групової солідарності, наявності внутрішньогрупових організаційних структур, розвинутої еліти та харизматичних лідерів.

Попри те, що передінтенційні очікування мають величезне значення у житті людини, у її внутрішньому світі, у працях економістів та політологів їм не приділялося достатньої уваги. Це можна пояснити тим, що ці науки вивчають зовнішню активність, поведінку людей, а передінтенційні очікування, як вважається, безпосередньо на поведінку не впливають. Хоча питання опосередкованого зв'язку між цими феноменами залишається відкритим.

Утім, цей етап формування очікувань майже не досліджують і в соціології. Він перебуває переважно в полі уваги психологів. У соціологічних працях дослідження очікувань, як правило, розпочинають за умовчанням з того моменту, коли вони вже у суб'єкта склалися. Хоча в певних вікових групах і у певних соціально-психологічних типах вони посідають домінуючі позиції в детермінації поведінки (наприклад, мрії, забаганки, фантазії у підлітків або уяви у такого типу особистості, як «ждун», який втілений в скульптурній композиції Маргрит ван Бреворт, а його характеристики різнобічно описані в мемі, що масово поширений у соціальних мережах).

Раціонально-діяльнісні очікування

Запропонований нами наступний, раціонально-діяльнісний тип очікувань, як правило, слідує за передінтенційним типом. Механізм другого типу очікувань перебирає естафету дії від першого і продовжує розпочаті там операції. Сформовані у внутрішній психічній діяльності очікування виходять за її межі і стають елементами практик людської діяльності та спілкування.

На відміну від першого типу, де суб'єкт очікувань має повну свободу бажань і фантазій, другий тип очікувань розгортається в умовах чинного соціального порядку та дії природних законів. Тут його активність значною мірою є об'єктивно заданою та обмеженою. Вона розгортається в усталених обставинах, в

межах чітко окреслених норм поведінки, під тиском суспільних вимог та моральних зобов'язань.

Як ми вже зазначили, чіткої межі між передінтенційними і цілераціональними очікуваннями немає. Початковий образ-бажання, що виник на передінтенційній фазі, породжує роздуми. У процесі роздумів суб'єкт зважує власні бажання та можливості, зіставляє з реальністю, розглядає майбутні ризики, оцінює передбачувані результати та наслідки можливої майбутньої поведінки. На ґрунті цього визріває намір і приймається рішення про початок дії чи про відмову від неї, здійснюється початковий вибір варіанта досягнення мети. Після цього вже починає розгортатися процес реальної діяльності. Він набуває структурованого вигляду і включає такі елементи, як сенс, мета, мотив, очікування, результат, наслідки та ін. З цього моменту випереджальне відображення — очікування — стає чинником, що спрямовує поточну діяльність і поведінку людини.

Соціальна діяльність особистості є складним і багатогранним соціальним феноменом, який в соціологічній теорії відображений різними концепціями. В них місце і роль очікувань в життєдіяльності особистості подана по-різному. За своєю структурою і характером перебігу різні типи соціальної діяльності суттєво відрізняються один від одного, зокрема й узагальненими змістами очікувань. Тому при вивченні діяльнісних очікувань принципового значення набуває критерій, за яким вирізняються типи діяльності.

Якщо розглянути очікування в межах найбільш відомих теорій дії, то, по-перше, їхня роль в них представлена по-різному — від одного з центральних елементів доктрини до другорядного, допоміжного, по-друге, в цих теоріях містяться відмінні одна від одної типології соціальної дії. По-третє, залежно від критерію типології соціальної дії в цих теоріях по-різному вбачається структура дії, а отже, в них по-різному висвітлюються ті чи ті аспекти феномену очікувань.

У більшості теорій дії розглядається раціональний аспект очікувань. В них відображається раціональна орієнтація суб'єкта на досягнення мети, аргументація та логіка поведінки. Емоційний же аспект прояву очікувань в них представлений слабше. М. Вебер цю асиметрію назвав «раціоналістичним фанатизмом» (Weber, 1962). Можливо, це пов'язано з тим, що імпульси для розроблення такого підходу давала практика ринкового суспільства: фінансові та економічні кризи підштовхували до вивчення очікувань інфляційних процесів та безробіття; необхідність підвищення продуктивності праці ініціювала дослідження очікувань, пов'язаних із стимулюванням діяльності працівника; масовізація гравального бізнесу наштовхувала на аналіз імовірнісних очікувань; демократичні процедури зміни влади сприяли вивченню політичних та соціальних очікувань тощо. Згадані процеси, як уявляли тоді, розгорталися в ланцюжку причинно-наслідкових операцій, кроків.

Одну з узагальнених типологій соціальних дій запропонував М. Вебер. Як відомо, вона складається з чотирьох типів дії: цілераціонального, ціннісно-раціонального, афективного та традиційного. Найбільший інтерес під кутом зору вивчення очікувань для нас становить перший тип, оскільки, за словами автора

цієї типології, «конструкція цілераціональної дії — внаслідок своєї зрозумілості та ґрунтованості на раціональності однозначності — слугує в соціології типом (“ідеальним типом”)» (Weber, 1962). Той тип очікувань, який ми визначили як раціонально-діяльнісний, ідеально вписується в логіку розгортання цілераціонального типу дії. М. Вебер пише, що соціальна дія може бути цілераціональною, «якщо в основі її лежить очікування певної поведінки предметів зовнішнього світу та інших людей та використання цього очікування як “умов” або “засобів” для досягнення своєї раціонально поставленої та продуманої мети» (Weber, 1962). Сьогодні практично всі люди включені до структурованого соціального простору, в якому вони здебільше беруть участь у раціоналізованому типі соціальних дій і вчинків. Оскільки цілераціональний тип соціальної дії є найбільш поширеним в сучасному суспільстві, то, відповідно, і найбільш поширеним є раціонально-діяльнісний тип очікувань.

А до якого типу, за нашою класифікацією, можна віднести очікування, що включені до інших типів веберівських типів соціальної дії? Спершу розглянемо ціннісно-раціональний тип. Подібно до першого типу М. Вебер розглядає його як тип раціональної дії. Тобто він вирізняє два типи раціональної дії. Вони за логікою розгортання, за способами організації соціальних актів і за прийомами досягнення цілі є тотожними — механізм прояву ціннісно-раціонального типу дії подібний до механізму прояву цілераціонального. Їх розділяє лише те, що у першому типі дії спрямовані на досягнення прагматичної мети (навіть якщо вона є суб’єктивною, віртуальною, тобто такою, що не веде до змін в матеріальному середовищі, як, скажімо, в науковій діяльності), а в другому типі це досягнення моральної або іншої самодостатньої цінності. Але дії актора в обох цих типах є раціональними: упорядкованими, логічними, аргументованими, розумними, підпорядкованими головній меті.

Отже, ці два веберівські типи відрізняються за змістом головної мети дії. А самі механізми прояву у них мало чим різняться. Це дозволяє в контексті нашого аналізу розглядати притаманні їм очікування як такі, що належать до одного типу — до раціонально-діяльнісних очікувань. До речі, Ю. Габермас взагалі вважає, що всі веберівські типи соціальної дії можна звести до одного — цілераціонального. «Його ієрархія понять дії, — пише Ю. Габермас, — замкнута на тип цілераціональної дії, так що всі інші дії можуть розглядатись як специфічні відхилення від цього типу» (Habermas, 1981).

Здавалося, у цей тип слід було б включити і релігійні очікування. Адже за формальними ознаками вони можуть бути включені у діяльності із досягнення певної мети. Проте як сама мета, так і елементи цього процесу мають сакральний характер. Віра у вищі смисли формує особливий вид очікувань. Скажімо, в християнстві головною метою є досягнення благоденства душі у світі надприродних сутностей, а поведінка, дії на шляху досягнення цієї мети має бути в рамках специфічних, дозволених вірою засобів — ритуалів. Ці дії є не ірраціональними, а позараціональними (Parsons, s.a.). Тому релігійні очікування, на нашу думку, слід виключити із раціонально-діяльнісних очікувань та розглядати їх окремо. Що ж стосується очікувань, побудованих на всіх інших видах цін-

ностей, то вони можуть бути включені до складу раціонально-діяльнісних очікувань.

Щодо третього — афективного — веберівського типу дії, то про роль в ньому очікувань навряд чи доцільно говорити. Як пише М. Вебер, тут «індивід діє під впливом афекту, якщо він прагне негайно задовольнити свою потребу в помсті, насолоді, відданості, блаженному спогляданні або зняти напругу будь-яких інших афектів, хоч би якими нищими чи витонченими вони були» (Weber, 1962). Тобто такі соціальні дії мають безпосередній, реактивний характер, і їх навряд чи можна передбачити. Натомість головною характеристикою феномену очікування є орієнтація на майбутнє. Як писав А. Шюц, «поведінка, заснована на почутті, не передбачає, що діючий глибоко перейнявся своїми мотивами та контекстом цілей і засобів» (див.: Schutz, 1944, 1951, 1962). Отже, в діях цього типу недоцільно говорити про раціонально-діяльнісні очікування.

Свій традиційний тип соціальної дії М. Вебер не визначає строго, а говорить про те, що «більша частина звичної повсякденної поведінки людей близька до цього типу», що це «автоматична реакція на звичний подразник у напрямку колись засвоєної установки» (Weber, 1962). Із цих характеристик можна зробити такі висновки. По-перше, традиційний тип дії тут прирівнюється до повсякденної поведінки. А, як відомо, у цьому виді повсякденної активності людини присутні всі чотири вищезазначені типи соціальної дії, а отже, і цілераціональні очікування.

Крім того, в ній присутні й рудиментарні типи очікувань — міфологічні та фольклорні. Про останні типи скажемо далі. По-друге, М. Вебер прямо вказує на присутність в традиційному типі дії автоматичної реакції як прояву певних установок. А це свідчить про наявність в ньому так званих фонових очікувань, про які йтиметься також далі.

Отже, веберівська типологія соціальної дії є важливою теоретичною конструкцією, яка допомагає обґрунтувати наявність та особливості раціонально-діялісного типу очікувань, поглибити його науковий аналіз.

Тепер звернемося до теорії соціальної дії Т. Парсонса, в якій очікуванням приділено досить багато уваги. Хоча зрозуміло, що її автор першою чергою розв'язує центральні питання свого дослідження: як відбувається інтеграція суспільства, як складається соціальний порядок, а отже, і весь набір понять, які він використовує для цього, підпорядкований саме цій меті. Природно, що й поняття очікування тут підпорядковане саме логіці розв'язання головної проблеми.

Учений запропонував свою типологію соціальної дії, що складається із трьох базових типів: інтелектуальна діяльність, в якій переважає пізнавальний інтерес; експресивна дія, де перевага належить катексичній зацікавленості; і моральна дія, де домінують ціннісні інтереси та моральні еталони (Parsons, s.a.). Тобто в основу цієї класифікації покладено такі критерії, як інтелектуальна діяльність, експресивна та моральна дії. Але механізм розгортання всіх цих типів дії проявляється за одним принципом — досягнення мети і орієнтація на виконання норм. Саме в цих межах і проявляють себе очікування раціонально-діялісного типу. У Т. Парсонса процес очікування включений у процес дії, а

остання підпорядкована досягненню мети. При цьому він робить дуже важливе зауваження про те, що соціальна дія не лише зорієнтована на досягнення мети у будь-який спосіб, але розгортається на засадах конформізму щодо норм.

У цій теорії значну увагу приділено саме конкретизації процесу розгортання дії та структури дії. Автор заглиблюється в конкретику соціальної дії, розкриває її структуру. Щоб не заплутатися в багаторівневій системі соціальних дій, Т. Парсонс пропонує поняття акту. З цією метою він рекомендує вирізняти в цьому клубку соціальних взаємодій складові або одиниці. Таку одиницю, обрану для аналізу на певному соціальному рівні, він пропонує називати «одиничним актом». Останній в його теорії є центральним об'єктом аналізу.

У зв'язку з цим слід звернути увагу на те, що для позначення різних аспектів складного процесу людської активності у відомих соціологічних теоріях пропонують близькі, але відмінні поняття. М. Вебер дією називає внутрішню і зовнішню активність людини, «якщо та оскільки діючий індивід або індивіди пов'язують з ним суб'єктивний смисл» (Weber, 1962). До цього визначення він додає таке уточнення: «“Соціальною” ми називаємо таку дію, яка у передбачуваному дійовою особою чи дійовими особами сенсі співвідноситься з дією інших і орієнтується на неї» (Weber, 1962).

А от Т. Парсонс, пропонуючи базові типи дії, як ми переконались вище, вживає терміни «дія» і «діяльність» як синоніми — інтелектуальна діяльність, експресивна дія, моральна дія. В іншому місці він прямо пише: «В певному сенсі, зрозуміло, всі дії — це діяльність» (Parsons, s.a.). Водночас А. Шюц не тільки не ототожнює дію і діяльність, а навіть саму діяльність поділяє на дію та акт. «Терміном “дія” ... ми позначаємо продуману людську поведінку, тобто поведінку, засновану на складеному заздалегідь проєкті. Терміном “акт” ми будемо позначати результат процесу, що розгортається, тобто завершена дія. ... Не майбутня дія, а майбутній акт передбачається у проєкті», — пише дослідник (див.: Schutz, 1944, 1951, 1962). Це означає, що очікування в концепції А. Шюца збігається з актом.

Утім, для нашого аналізу ці відмінності в поняттях, запропонованих згаданими авторами, не мають принципового значення. Для нас важливо зрозуміти, як потлумачують поняття очікування у кожній із концепцій дії, а також які додаткові аспекти явища очікування в них розглядають.

Якщо розглядати процес раціонально-діяльнисного очікування від зародження до його завершення, то він проходить такі етапи: передінтенційний, оформлення наміру, моральне оцінювання змісту мети, вибір способу та часу її досягнення. Тривалість очікування залежить від тривалості діяльності, елементом якої воно є.

Отже, за Т. Парсонсом, одиничний акт постає як конструкт, що складається із таких елементів: по-перше, суб'єкт — агент, діяч, або актор; по-друге, мета; по-третє, очікування, по-четверте, ситуація, в якій розгортається дія (Parsons, s.a.). Очікування в цьому акті утворюється на підставі раціональних знань актора про ситуацію, в якій він перебуває, а потім проєціює їх у майбутнє. При цьому передбачається, що в діяльності з реалізації очікувань сама ситуація змінюється в бажаному для актора напрямі.

Першим елементом дії є мета. За визначенням Т. Парсонса, «мета — це конкретно передбачуваний майбутній стан речей» (Parsons, s.a.), а очікування є випереджальним відображенням, що постійно перебуває в дії як її складовий елемент. У цьому плані очікування, як і мета, є передбаченням результату діяльності, тобто вони в процесах соціальної дії збігаються. Отже, сутністю раціонально-діяльнісного типу очікувань є його спрямованість на досягнення мети. Вона (спрямованість) проявляється у вигляді намірів, планів, гіпотез, прогнозів, розрахунків, уявлень кінцевого результату дії.

Цю позицію концепції Т. Парсонса розвинув А. Бандура. Він диференціював очікування результату і очікування ефективності. Очікування результату розглядається як уявлення про таку поведінку, яка може привести до певного результату, а очікування ефективності полягає в переконаності актора, що він здатний реалізувати поведінку, яка приведе до бажаного результату (Bandura, 1977).

Метою цілераціональної діяльності можуть бути об'єкти, якими бажає володіти суб'єкт чи ті, що він бажає змінити або нові об'єкти, які він має намір створити. Задля досягнення мети, тобто результатів очікувань у процесі соціальної дії мобілізуються такі безкорисливі мотиви, як совість та ідеали. Якщо в процесі розгортання дії змінюються обставини, що перешкоджають досягненню мети, тоді відбувається корекція дії. У разі виникнення серйозних перешкод на цьому шляху відбувається уточнення, поправка мети, а отже, й коригування очікування.

Наступним елементом дії є ситуація. Вона утворюється через взаємодію суб'єкта з іншими суб'єктами та з умовами й обставинами пов'язаними з досягненням мети. Слід підкреслити, що ситуація охоплює не весь обсяг умов та обставин, а лише їхні модальності (за Парсонсом), тобто ті їхні властивості та аспекти, які є значущими для суб'єкта, актора. Крім того, в ситуації вирізняють елементи, на які актор не може вплинути, щоби змінити їх. Ці елементи називають умовами дії. Другим типом елементів ситуації є ті, на які актор може вплинути, проконтролювати їх або змінити. Їх називають засобами (Parsons, s.a.). Це вихідний пункт руху суб'єкта до мети.

Мірою просування до мети, як правило, змінюються умови й обставини, змінюється ситуація. Наприклад, в разі реалізації очікування та чи та особистість у процесі соціальної діяльності може зіткнутися, а в практиці постійно стикається з особистостями, що конкурують з нею. І їй, можливо, доведеться вносити поправки у свої очікування. Крім того, як зазначає Т. Парсонс, у процесі діяльності перед людиною може виникнути проблема вибору: чому віддати перевагу — реалізації власних очікувань чи групових. У цьому ключі можна продовжити думку соціолога — вибір може полягати між особистими очікуваннями та очікуваннями суспільства, між груповими очікуваннями та очікуваннями суспільства, між очікуваннями особистості як члена регіональної спільноти та її очікуваннями як громадянина країни тощо. Т. Парсонс досить детально аналізує процес старту соціальної дії. Щоб діяти, актор насамперед усвідомлює для себе зміст і смисл ситуації, в якій буде розгортатися процес досягнення мети. Для цього йому необхідно здійснити п'ять дихотомічних

виборів на чотирьох рівнях, притаманних, як він вважає, будь-якій ситуації. Т. Парсонс ще називає їх основними еталонними змінними: афективність — афективна нейтральність; орієнтація на себе — орієнтація на колектив; універсальність — партикуляризм; якість — результативність; специфічність — дифузність. Кожен із цих парних стандартів вибору виконує свою роль, необхідну для початку дії. Не вдаючись тут в аналіз цього пункту парсонсівської теорії, зауважимо, що, навряд чи всі вибори, які доводиться робити актору в процесі певного діяльнісного проекту, можна звести до цих п'яти альтернатив, хоча й на чотирьох рівнях. Залежно від сфери діяльності, умов за яких вона відбувається, і безлічі інших чинників, для досягнення очікуваних результатів йому доведеться робити безліч різноякісних і різнотипних виборів. Проте так чи інакше, але в процесі діяльності початкові очікування, сформовані на передінтеційному етапі, доведеться коригувати чи змінювати. Звичайно, у процесі спокійного, звичайного сталого розвитку подій початкові очікування змінюються меншою мірою, ніж за несталих, кризових чи екстремальних умов. Якщо в першому випадку вони радше підлягають коригуванню, то в інших згаданих обставинах вони змінюються кардинально.

Отже, на основі оцінювання альтернатив та здійснення виборів у ситуації свого перебування суб'єкт проектує майбутню ситуацію і накреслює шляхи та способи досягнення мети. Для цього він перетворює власні інтенції в такі форми, які відповідають культурним моделям певного суспільства. Тобто ситуація є не лише актуальною взаємодією згаданих її складових, але одночасно є й орієнтиром суб'єкта на майбутнє, продуцентом його очікувань щодо діяльності з досягнення мети, що враховує морально-культурні цінності суспільства.

Таким чином, очікування у структурі соціальної дії утворюється на підставі раціональних знань актора про ситуацію, в якій він перебуває. Очікування як уявлення, як замисел, як проєкт суб'єкт переносить у майбутнє. При цьому він передбачає, що в діяльності з реалізації очікувань ситуація завдяки його впливу, зміниться в бажаному для нього напрямі. Там, у майбутньому очікування і мета збігатимуться. Саме вони відображають майбутні зміни в ситуації між вихідною точкою і передбачуваною кінцевою точкою. Як пише Т. Парсонс, «мету в аналітичному сенсі слід визначити як різницю між передбачуваним майбутнім станом речей у результаті дій актора і тим станом речей, який можна було б передбачити, виходячи з початкової ситуації, якби в неї не втручалася дія актора» (Parsons, s.a.).

У цій аналітичній схемі йдеться лише про таку діяльність, яка побудована на активних очікуваннях. Тобто раціонально-діяльнісні очікування спираються на установку актора, що майбутнє залежить від його зусиль та компетентності, а також від обставин. Тому результат очікувань можна передбачати, розуміючи, що він може бути у чомусь відмінним від початкового уявлення, оскільки в процесі руху до цілі можливі корекції очікувань. Раціонально-діяльнісні очікування відрізняються від фаталістичних уявлень про передзаданість долі, накресленості майбутніх подій, строгої зумовленості результату. І разом з тим вони принципово відрізняються від пасивних очікувань, побудованих на терпінні, надії на прищестя, на чудо, на втручання потойбічних сил.

Отже, реагуючи на ситуацію, актор здійснює її когнітивну схематизацію та вибір способів досягнення мети діяльності, формує своє уявлення про майбутні зміни у ситуації та свої очікування. Ця орієнтація є проєктом, уявленням, а, отже, й передбаченням майбутніх змін в самій ситуації, а очікування є детермінантами дії, поведінки.

При цьому не забуваймо, що очікування як раціональний образ мети дії чи поведінки є своєрідною гіпотезою, але в строгому сенсі воно не є гіпотезою. Остання, як відомо, є припущенням, що потребує доказів, тобто раціональних за змістом аргументів. У науковому дослідженні початкові гіпотези у вигляді припущень удосконалюються в процесі строгих логічних операцій, осмислення, розумового штурму, а потім на підставі цих переконливих для суб'єкта наукового пізнання уявлень вибудовується план дослідження, який передбачає розроблення системи обґрунтувань, доказів, включно з експериментами, які у процесі перевірки або підтверджуються, або спростовуються. Звісно, у повсякденному житті людини очікування формуються не на засадах наукової гіпотези. Радше навпаки, початкові гіпотези суб'єктів щодо майбутнього відображають передусім їхні очікування, в яких значну роль відіграють емоційні складові мислення, а також в ній присутні й позалогічні, ірраціональні елементи — віра в чудеса, заклинання, знамення. Але в пізнавальному плані, як в цілераціональному типі дії, так і в раціонально-діяльнісному типі очікувань, від цих емоційних та ірраціональних елементів абстрагуються.

Заслугою Т. Парсонса є не тільки запропонована ним доволі детальна схема розгортання дії та місце в цьому процесі очікувань, а й зроблене ним обґрунтування історичного процесу становлення на базі очікувань соціальних норм, правил, стандартів. Продовжуючи цю логіку міркування, він описав процес інституціоналізації та формування соціальних інститутів. Вчений показав, що у безлічі операцій, дій, комунікацій, які роками і століттями повторюються в соціальній діяльності людей, формуються узагальнені очікування. Розглянуті в такому ракурсі, вони набувають форм стандартизованих правил і норм. Як доводив Т. Парсонс, система стандартизованих очікувань «визначає правильну поведінку особистості, що виконує деякі ролі, ґрунтовані як на її власних позитивних мотивах конформності, так і на санкціях інших» (Parsons, s.a.). Очікування в його теорії розглядаються в різних системах просторових координат і часових масштабах. Коли він говорить про алгоритми соціальної дії, про багаторазові однотипні повторюваності у прояві очікувань на різних рівнях суспільних відносин, тобто про певні закономірності, то він завершує цю логіку тим міркуванням, що стандартизовані соціальні очікування міцно закріплюються в суспільній свідомості й перетворюються на соціальні норми, а зрештою і на соціальні інститути. Однак цю ідею він не розгортає у конкретний ланцюжок доказів. На його думку, такі «системи стандартизованих очікувань... можна приймати без доказу як законні» і умовно називати «інститутами». (Parsons, s.a.). Т. Парсонс також дає коротке, але дуже містке визначення поняття інституціоналізації, як процесу певного типу інтеграції. У ньому інтегруються очікування акторів у систему взаємодії ролей: «Під інституціоналізацією ми розуміємо інтеграцію очікувань акторів у релевантну систему взаємодії ролей за

спільного нормативного еталона цінностей» (Parsons, s.a.). І далі він дає пояснення сенсу такого типу інтеграції — тут «кожен схильний винагороджувати конформність інших стосовно еталона і, навпаки, не схвалювати й карати відхилення» (Parsons, s.a.).

Таким чином, у теорії соціальної дії Т. Парсонса очікування представлені у двох іпостасях. По-перше, він їх розглядає як елементи структури соціальної дії. По-друге, показує їх як джерело соціальних норм і правил, а зрештою, і соціальних інститутів.

Конформність щодо системи та відхилення від неї — це головні показники орієнтації суб'єкта в процесі дії за Т. Парсонсом. Якщо в соціальних діях суб'єкта зроблено акцент на конформності, то в такому разі є небезпека втрати особистісної ідентичності. В такому разі суб'єкти дії постають як «люди без властивостей» (Р. Музиль), як стовідсоткові конформісти. У таких особистостей не залишається місця для власних очікувань — їх замінюють норми. Цю крайність відчуває і Т. Парсонс. У зв'язку з цим він пише: «Коло проблем, зосереджених навколо конформності, відчуження та творчості, є одним із найважливіших для всієї теорії дії внаслідок його зв'язку з проблемами соціальної стабільності та соціальної зміни. Для досягнення прогресу в цій сфері важливо мати адекватні поняття як про особистість, так і про соціальну систему, щоб можна було аналізувати емпіричні зміни, в яких збалансовані інтеграція та неінтегрованість» (Parsons, s.a.). Але це зауваження в принципі не змінює схематичність і жорсткість його теоретичної конструкції.

Щоб розшифрувати причини поведінки людини, до необхідності розуміння її самої та соціальної системи необхідно додати ще й такий потужний чинник впливу, як оцінка конформізму в суспільстві в певний період часу в громадській думці. Конформна активність актора у суспільстві може схвалюватися і не схвалюватися, відкидатися, засуджуватися. При цьому тут важливо розрізняти суб'єктів оцінки, взаємодія яких і створює певну соціально-психологічну атмосферу в суспільстві щодо конформності особистості: громадянське суспільство, держава, влада, опозиція чи інші авторитети.

Отже, очікування є стабілізуючою частиною соціальної структури, набувають статусу елементів соціального порядку. Соціальні інститути як усталені утворення своєю чергою впливають на становлення особистості в процесі соціалізації, завдяки чому, у неї формуються соціальні установки та очікування. Такі очікування А. Бандура називає «засвоєними очікуваннями» (Bandura, 1977). Хоча серед дослідників є й ті, хто критично ставиться до цієї тези. Зокрема, Н. Луман, виходячи із своєї концепції аутопойезиса, називає декілька її вразливих місць. Результувальним моментом його аргументів є те, що соціалізація не призводить до одноманітності особистостей. На його думку, насправді відбувається самосоціалізація. «Тільки сама людина може привести себе в форму, яка в соціальному спілкуванні задовольняє певні вимоги, виконує певні умови або може викликати певні типи реакції, зокрема, негативного характеру. Я вважаю, що тільки так, а не за допомоги тези про передання взірців, можна пояснити неймовірне різноманіття індивідів» (Luhmann, 2002).

Конкретно-історичний суб'єкт-дієвець не розгортає в своїй повсякденній діяльності та поведінці кожного разу всі етапи формування і закріплення очікувань, оскільки потрапляє в суспільство, що має усталену систему норм і сформовані соціальні інститути, а отже, і сформовані очікування, що перебувають в них у знятому вигляді. А отримані ним у процесі соціалізації базові культурно-ціннісні та моральні еталони є взірцями та орієнтирами в організації ним соціальних дій.

При цьому слід ще раз зазначити, що схема соціальної дії у Т. Парсонса надто деталізована, і від цього — дуже громіздка та обсяжна. У ній автор, як ми показували вище, спробував до дрібниць описати всі складові процесу дії, розкриваючи картину численних виборів актором різного типу еталонних змінних, на підставі чого й визначаються ситуація, мета, очікування, способи досягнення мети. Мабуть, важко створити такий теоретичний конструкт, такий «ідеальний тип», який би містив у собі всі найбільш важливі характеристики об'єкта вивчення. Скажімо, в тій же схемі соціальної дії Т. Парсонса поза увагою залишаються такі важливі вольові якості очікування, як наполегливість та терпіння. Хоча вони суттєво впливають на процес досягнення мети. Якщо ж вони відсутні або слабкі, нерозвинені, то очікування або деформується, або з активного очікування перетворюється на пасивне. Можна наводити багато інших прикладів, які б доводили, що в цій теорії враховано далеко не всі аспекти явища очікування.

У цій теорії особистість суттєво позбавлена свободи волі й у чомусь нагадує в'язня норм. Тут особистість міцно затиснута у процес вибору наявних у цьому соціумі та культурі зразків поведінки та дії. Якщо строго орієнтуватися на його концепцію соціальної дії, то суб'єкту, актору залишається мало можливостей для формування оригінальних, індивідуальних очікувань, виходячи з власних уявлень та інтенцій. А отже, очікування можуть бути побудовані тільки на зразках минулого. Майбутнє, яке може уявити людина, — це відтворення дій на підставі наявних моделей, повторення вчинків за зразками поведінки минулого. З позицій здорового глузду в цьому контексті важко побачити всім знайоме явище, коли в голові рояться численні очікування — від скромних і тверезих до неймовірних і фантастичних. І навряд чи переконливо тут звучить виправдання, що соціологія відволікається від психологічних та соціально-психологічних аспектів особистості. Адже без урахування цих граней цього феномену навряд чи можна його ефективно вивчати в соціології. Адже останню цікавлять прояви очікувань не лише у формі норм, а й в інших іпостасях. Її цікавлять і соціальні, і політичні, і культурні та інші види очікувань, в яких щедро представлені фантазії, ілюзії, безпідставні амбіції тощо.

Віддавши перевагу впливу саме соціальних детермінант на суспільну поведінку особистості, Т. Парсонс залишив не розкритою повністю роль внутрішніх характеристик особистості. Хоча він добре розумів їхню значущість. «... Особистість зазвичай має високий ступінь автономії стосовно соціальної ситуації у будь-який конкретний момент у тому сенсі, що зміни соціальної ситуації не викликають повністю відповідних змін у системах особистостей», — писав він.

Щоб підкреслити цей аспект особистості, він вживає термін «безперервна особистість» (Parsons, s.a.).

Отже, спроби безпосереднього використання «ідеальних типів» М. Вебера і Т. Парсонса як інструментів, здатних розгорнути на практиці прогноз конкретних випадків діяльності, показують їх певну схематичність і обмеженість. Людська діяльність і поведінка, людська психіка і свідомість набагато складніші, «мудріші і дотепніші» за ті придумані нами схеми, за якими здається криються певні закономірності. Це не значить, що від цих теоретичних побудов слід відмовлятися, ставати на позицію повного скептицизму. Їх творці розуміли обмеженість своїх теоретичних конструкцій. Так, Т. Парсонс писав: «... Нами представлена дуже загальна та абстрактна схема. Ми цілком усвідомлюємо, що вона не вичерпує всього багатства і різноманітності людського існування. Однак вона може допомогти аналізу його та організації нашого знання про нього». (Parsons, s.a.). У цій ситуації, мабуть найбільш тверезою є та точка зору, що кожна із запропонованих теоретичних схем має свої обмеження. Тому застосовуючи їх в дослідженнях, в тому числі емпіричних, доречно мати на увазі недосконалість наших знань, сприймати її як неминучість. А застосовуючи їх для аналізу суспільних практик, там, де можна, слід передбачати й попереджати в конкретних дослідженнях про можливі похибки, щоб запобігти дискредитації результатів наукової роботи.

Утім моральний аспект такого роду діяльності іронічно оцінив Ніклас Луман: «Фабрика проектів емпіричних досліджень продовжує працювати, виходячи із засновків, що завдяки зверненню до реальності можна вирішити, що істинне, а що неістинне. Тим самим видобувають гроші та робочі місця для продовження досліджень» (Luhmann, 1993).

Отже, безперечно, що соціальні структури, порядки, інститути та норми є орієнтирами, еталонами, взірцями та обмежувачами діяльності людей, а отже, їхніх очікувань. Однак при цьому кожна людина у процесі свого самопрояву вносить до соціальних стандартів очікування власні смисли та цілі, індивідуальні відтінки у розумінні цінностей.

У відносинах між людьми, навіть у найсуворіше регламентованих щодо виконання ролей інститутах, для особистості залишається зазор, люфт, в якому вона знаходить спосіб прояву своїх індивідуальних якостей, характеру, своєї неповторності. Ще більше залишається у неї можливостей, щоб виявити свою особистісну соціально-акторську майстерність в реалізації соціальних ролей в інших суспільних полях. Тут нерідко у виконанні соціальної ролі особистість навмисне розгортає, демонструє гру для того, щоб відтінити свою індивідуальність, показати відхилення від нормативного стандарту. Згадані творчо-ігрові девіації акторів можуть спричинити певне відхилення від стандартизованих сценаріїв очікувань. Але отримані при цьому деформації все ж таки не настільки серйозні, щоб повністю зруйнувати чинний соціальний порядок. Соціальні зміни відбуваються у діалектичній взаємодії активності суб'єкта дії, що домагається своїх цілей та реалізує очікування, з обмеженнями соціальних норм. Тому, підкреслюючи перекіс парсонсівської теорії соціальної дії у бік формалізації та перебільшення ролі нормативних зразків діяльності та поведінки, вказуючи на

її обмеженість у поясненні особистісної активності, віддамо їй належне у справі теоретизації та знаходження причинних зв'язків у царині людської діяльності та місця у ній очікувань.

Як ми зазначили вище, недоліком багатьох концепцій раціонально-діяльнісних очікувань є те, що вони враховують лише раціональний і формально-логічний бік явища та ігнорують його моральні та емоційно-вольові аспекти. Вони вирізняють у поведінці суб'єктів лише логіку доцільності, що веде до результату з найбільшою очікуваною корисністю. Але при цьому не надають значення тому, що люди свою реальну поведінку будують не тільки на основі раціональної прагматики; на неї істотно впливають ще й такі морально-емоційні регулятори, як альтруїзм, самопожертва, жадібність, заздрість, образа, помста, підступність тощо, а також багато інших емоцій. Крім того, у процесі досягнення мети важливого значення набувають мотиви, якими керується суб'єкт. Тому наявність мети діяльності ще не гарантує успішності її досягнення, а також отримання бажаного результату. Для того, щоб досягти наміченого успіху, суб'єкт дії повинен мати цілий набір якостей і властивостей. До них належать знання, здібності, навички, вміння, воля, наполегливість, терпіння та інші якості.

На це звернув увагу американський психолог В. Врум (Vroom, 1994). На його думку, очікування є припущенням, що витрачені зусилля окупляться, приведуть до бажаного результату. До факторів визначення цілей дії він додає сприяння та валентність.

Деякі автори скептично поставилися до оригінальності цієї ідеї В. Врума. Так, на думку Г. Гекхаузена, «теорія інструментальності Врума є деталізацією моделі очікуваної цінності, наміченої загалом Левіном і Толменом» (Heckhausen, Heckhausen, 2018). Він дивується, чому така проста й очевидна ідея до цього ніким не була висловлена. Існує ще думка, що у своїй концепції В. Врум використав ідеї Дж. фон Наймана та О. Моргенштерна, викладені в теорії «очікуваної вигоди». Її суть полягає у подумки створюваних моделях результатів (Von Neumann, Morgenstern, 1947).

Не спинятимемося тут на питанні, чиї ідеї вплинули на В. Врума. Для нас важливо наголосити, що вчений запропонував враховувати комплекс мотивів, які впливають на кінцевий результат трудової діяльності. У цій концепції передбачається, що надія агента на винагороду (заохочення) здійсниться. Вона є схемою наступних припущень суб'єкта (які Врум називає очікуваннями) про винагороду у виконанні ним дій, які забезпечують якісніше виконання завдання. Вони представлені трьома мотивами, що взаємодіють, і мотивами, що взаємовпливають: 1) власне очікування; 2) сприяння, або інакше його ще називають інструментальністю та 3) валентність.

Розглянемо їх детальніше. У цій концепції перший мотив (очікування) розглядається як бажаний результат, що буде отриманий у результаті докладених суб'єктом зусиль. Другий мотив (інструментальність) полягає в тому, що здійснені зусилля будуть належним чином віддячені, що вони не розчарують суб'єкта. Третій мотив (валентність) В. Врум тлумачить як оцінку збоку суб'єкта результату своєї діяльності й поведінки. Оцінювання тут відбувається через зіставлення очікуваного результату і реально отриманого, тобто наскільки ви-

нагорода відповідає очікуванню актора. Чим ближче знаходяться ці оцінювані позиції (тобто чого хотілося і що є насправді), тим більше задоволення отримує суб'єкт дії. Крім того, валентність розглядається як можливість вибору суб'єктом своїх уподобань. (Наприклад, можливість вибору заохочення за свої зусилля — гроші або вільний час, або сприятливий соціально-психологічний клімат в колективі.) Усі згадані вище мотиви міцно пов'язані між собою. Чим вищий показник кожного із мотивів, тим вищою буде мотивація суб'єкта в цілому. Проте достатньо одному з них отримати нульову оцінку, як весь мотиваційний синдром втрачає смисл.

Отже, головна спрямованість аргументації В. Врума полягає у визначенні значущості різноманітних мотивів для результату діяльності. У цій взаємодії розгортається зв'язок сьогодення з майбутнім. Тут мотивація проявляється як очікування того, що зроблені зусилля дадуть бажаний результат.

Образ останнього постійно коригується, а поведінка і події регулярно відповідають на запитання «для чого, навіщо?».

Утім, В. Врум добре розуміє, що результат діяльності залежить не лише від трьох запропонованих ним аспектів мотивації. На результат впливають багато інших чинників: компетентність суб'єкта, ступінь його ідентифікації із соціальною роллю, яку він виконує, рівень адекватності розуміння змісту ролі, співвіднесеного з інтересами та установками суб'єкта. На діяльність також суттєво впливають умови, в яких вона розгортається.

Інакше кажучи, В. Врум у своїй концепції розглядає мотивацію як один, але не єдиний чинник впливу на процес діяльності та його результат. По суті, його внесок у розвиток теорії очікувань полягає в тому, що він, претензійно називаючи свою концепцію трудової мотивації «теорією очікувань», заявив про право феномену очікування мати свою теорію. Реально ж він збагатив теорію своїх попередників лише більш детальним аналізом трьох аспектів мотивації досягнення мети в трудових відносинах, а вивченню сутності феномену очікування насправді приділив мало уваги.

Якщо говорити більш строго, то в нього йдеться не так про очікування, як про надії, про віру працівника в позитивну реакцію роботодавця, колег у відповідь на його сумлінну працю. Тому цю теорію можна назвати як теорією очікувань, так і теорією надій. У зв'язку з цим слід наголосити, по-перше, що в цій логічній схемі феномен очікувань не є центральним об'єктом аналізу, як, до речі, і феномени надії та віри. По-друге, термін «очікування» у контексті аналізу економічних процесів можна було безболісно замінити термінами «надія» чи «віра».

Проте не слід і недооцінювати значення його концепції мотивації трудової діяльності у вивченні феномену очікувань. Результати його дослідження можуть бути включені в теорію раціонально-діяльнісних очікувань як конкретизувальні й деталізувальні положення, що збагачують ідеї попередників, які вивчали це явище. Оскільки концепція В. Врума стосується, як ми вже зазначили, лише трудової діяльності, то й висновки її можуть бути поширені лише на цю сферу. До речі, на відмінність способів взаємодії людей в економічній та політичній сферах від інших суспільних сфер звертав увагу Ю. Габермас. На його

думку, «соціальні інтеракції у сферах, які важливі в аспектах культурного відтворення, соціальної інтеграції та соціалізації, у жодному разі не спеціалізовані тим же способом, що й інтеракції в таких сферах дії, як економіка та політика» (Habermas, 1981)

Підсумовуючи розгляд раціонально-діяльнісного типу очікувань, зазначимо, що його сутністю є випереджальне відображення майбутньої предметно-перетворювальної діяльності, процесів заволодіння чи привласнення об'єктів, що набуває форми намірів, мети, планів дій, мотивів щодо досягнення результату.

Комунікативно-рольові очікування (експектації)

Наступний тип у пропонованій нами структурі очікувань є комунікативно-рольові очікування. У теорії Т. Парсонса очікування цього типу є одними із основних її елементів, оскільки «соціальна структура являє собою систему стандартизованих відносин акторів, що виконують ролі один щодо одного» (Parsons, s.a.). Роль тут є єдиною ланкою між особистістю і соціальною структурою, а в самій його теорії дії соціальна роль є головним пізнавальним інструментом. У контексті ж нашого аналізу важливо показати, що контент соціальної ролі складається саме з очікувань. «Роль, — зазначає дослідник, — включає набір взаємно співвіднесених очікувань щодо дій як самого актора, так і тих, з ким він взаємодіє. І актор і ті, з ким він взаємодіє, мають такі очікування» (Parsons, s.a.). Крім того, парсонсівська аналітична конструкція передбачає, що роль відповідає наявним культурним взірцям, а поведінка актора є конформною щодо морально освячених і визнаних у спільності ціннісних орієнтацій.

У цілераціональному типі дії активність суб'єктів проявляється одночасно і як предметно-перетворювальна, і як комунікативно-рольова. В такому разі виникає питання, а чим же відрізняються раціонально-діяльнісні очікування від експектацій? На нашу думку, підґрунтям для розрізнення цих двох типів очікувань можуть бути ті аспекти соціальної дії, елементами яких вони є. Коли розглядаються раціонально-діяльнісні очікування, тоді обирається той аспект дії, в якому очікування збігаються з метою заволодіння об'єктом з боку суб'єкта або перетворення його. Тут очікування безпосередньо вплетені в предметно-практичну перетворювальну діяльність. Натомість експектації відображають той аспект дії, в якому очікування збігаються з комунікацією, переданням інформації, особистісною взаємодією. У цьому плані комунікації матеріалізуються лише в переданні інформації та у взаємовпливі акторів, а не у зміні чи привласненні матеріальних об'єктів. До речі, Т. Парсонс звертав увагу на ці два головні аспекти соціальної дії. Він вважав, що перший проявляється як орієнтація на досягнення мети, а другий — як орієнтація на конформізм щодо норм. Цей тип конформізму він розглядав як такий, що проявляється в нормативній моделі взаємовідносин — поведінки, «що в даному суспільстві вважається належним, законним або очікуваним способом дії чи соціальних взаємозв'язків» (Parsons, s.a.). Зважаючи на суттєві функційні відмінності у прояві цих двох аспектів соціальної діяльності й відповідно значні змістові відмінності «вмонтованих» у них очікувань, стає очевидним, що ці очікування доцільно розглядати

як два окремі типи очікувань — раціонально-діяльнісний і комунікативно-рольовий.

Останній тип очікувань в соціології та психології традиційно називався експектаціями. Він є найбільш дослідженим. Певний час цей тип очікувань в емпіричних дослідженнях узвичаєно представляв, практично, всі типи очікувань. Адже експектація в перекладі з англійської і є очікування. Тому, можливо, слід і далі комунікативно-рольовий тип очікувань вважати синонімом експектацій. Тим паче, що в науковій спільноті вже склалася традиція користуватися цим терміном стосовно очікувань, що пов'язані із дотриманням норм, статусних та рольових взірців поведінки, то, з нашої точки зору, доцільно й надалі дотримуватися цієї традиції, тобто вирізняти експектації як окремий тип очікувань і не вносити плутанину в наявну термінологію. Щоправда, зберігаючи традиційну термінологію, при цьому слід враховувати, що дослідження соціальних очікувань останніми десятиріччями суттєво поповнилися ширшим (ніж соціально-рольовий) підходом — комунікативним (Habermas, 1981; Luhmann, 1984). Тобто, на нашу думку, цей тип очікувань можна називати комунікативно-рольовими очікуваннями, або експектаціями.

Для конкретизації й поглибленого розуміння комунікативно-рольових очікувань Т. Парсонс упроваджує додаткові характеристики соціальної дії. Він поділяє об'єкти на ті, що взаємодіють із суб'єктом, і ті, що не взаємодіють із ним. Взаємодійові об'єкти, на його думку, самі є акторами, або «Его». Він пропонує їх називати соціальними об'єктами, або «іншими». «Іншими» виступають особистості, що взаємодіють з «Его» і мають щодо нього власні очікування. Крім того, соціальні об'єкти можуть бути поділені на такі, що незалежно від їхньої активності, діяльності мають спрямовані очікування щодо «Его», і такі, що проявляють таку спрямованість завдяки своїй діяльності. Ті ж об'єкти, що не взаємодіють з «Его», є несоціальними об'єктами. До категорії несоціальних об'єктів можуть належати як фізичні, так і культурні об'єкти. Головною їхньою ознакою є те, що вони не взаємодіють з «Его» і не мають щодо нього ніяких очікувань та установок.

Цьому поділу об'єктів Т. Парсонс надавав великого значення. Він вважав, що «розрізнення об'єктів, що мають і не мають очікувань, додаткових до його ("Его". — *М.Ш.*) очікувань, є основним у теорії дії» (Parsons, s.a.). На нашу думку, саме вирізнення соціальних об'єктів, що мають установки та очікування щодо актора, є тією додатковою підвалиною, яка дає підстави визначити комунікативно-рольові очікування як окремий вид очікувань.

Як ми вже зазначили вище, розглядаючи комунікативно-рольовий тип очікувань, дослідники спираються на теоретичну конструкцію, в якій головним елементом є соціальна роль. У цій конструкції основне доказове навантаження несе поняття ролі, яке є набором взаємно співвіднесених очікувань. Крім того, ця аналітична конструкція передбачає, що роль відповідає чинним культурним взірцям, а поведінка актора є конформною щодо морально освячених і визнаних у спільноті ціннісних орієнтацій. Тобто й тут ми маємо справу з дуже складною і строгою абстрактною конструкцією, з черговим «ідеальним типом», що допомагає зрозуміти природу соціальних очікувань.

Згідно з цією концепцією, соціальна поведінка індивіда уявляється з боку суспільства в образі інституціалізованих взірців, реалізація яких очікується всіма членами суспільства. Завдяки їм, кожний член суспільства очікує від іншого саме такої поведінки. Таким чином, вони становлять нормативну систему очікувань в суспільстві. На цьому тримається соціальний порядок. Звичайно, це не означає, що цих взірців, моделей дотримуються в реальній поведінці всі поспіль. На практиці вони існують лише як еталони, до яких примірюється поведінка конкретних людей. І в разі її помітного відхилення від стандартизованої норми навколишні реагують негативно, оскільки тут порушуються їхні очікування.

Розуміючи «жорсткість» подібної теоретичної конструкції, Т. Парсонс погоджується, що реальна суспільна поведінка людини, як правило, перебуває в «люфті», в «коридорі», що є значно ширшим, ніж зазначений маршрут рольової моделі. В межах цього люфту є простір для прояву варіабельності індивідуальних очікувань. Проте якщо актор вийде за ці межі, то відчує на собі тиск очікувань-санкцій (Parsons, s.a.). Варіативність очікувань «Его» обмежується не лише нормативними рольовими стандартами. Суб'єкт, агент реалізує свої соціальні дії, розгортає свою поведінку в соціальних спільнотах, де його очікування вступають у взаємодію з очікуваннями «Інших». Саме в цьому й полягає зміст комунікативного аспекту соціальної діяльності агентів.

Оскільки переважна частина комунікацій «Его» відбувається не в форматі діалогу, а в груповому форматі, то проблема взаємодії очікувань ще більше ускладнюється, адже кожен з учасників колективного спілкування має індивідуальні, в чомусь оригінальні очікування. Таким чином, у цій комунікативній ситуації перед «Его» постає не просто одиначне спільне очікування «Інших», а набір їхніх різноманітних очікувань. Процес взаємодії цієї сукупності очікувань членів груп і спільнот потребує окремого дослідження. Необхідність такого аналізу стала більш помітною в сучасних умовах, коли можливості комунікації розширилась від безпосередньої інтеракції віч-на-віч та через письмові і друковані тексти до спілкування за допомоги різноманітних технічних засобів комунікації (від платівок, магнітних стрічок, радіо, телебачення до соціальних мереж). До цього лише додамо, що наявність очікувань «Інших» є суттєвим фактором, який мотивує та корелює очікування «Его», а отже, і його поведінку.

Тут ми підійшли до найважливішої точки прояву комунікативно-рольових очікувань, у якій сходяться, стикаються одне з одним очікування всіх учасників комунікації. Цьому приділяли увагу Т. Парсонс, А. Шюц, Р. Мертон, А. Бандура, Н. Луман, Р. Дарендорф, Ю. Габермас та інші вчені. Так, Т. Парсонс зосереджувався на ситуації, коли система взаємодії між «Его» та «Іншими» стає усталеною. У такому випадку виникають взаємні очікування партнерів взаємодії, учасників інтеракції. На його думку, ці установки є ядром рольових очікувань. Розгортання сценарію комунікації в цій ситуації він описує так. «Інший» очікує, що «Его» поводитиметься в певних рамках, і реагує на те, чи виконуються його очікування. Виконання їх веде до сприятливих установок, а невиконання призводить до зворотного. В той же час «Его» стежить за реакціями «Іншого» та інтерпретує їх. При цьому Т. Парсонс звертає увагу на те, що інтерпретація

може бути правильною, а може бути і викривленою. Від цього залежать наступні кроки «Его» щодо «Іншого». Такі ж операції своєю чергою здійснює й «Інший» (Parsons, s.a.). У системі соціальної комунікації суб'єкт, «Его» має постійно утримувати в полі своєї уваги цей подвійний ряд очікувань — власних і очікувань інших.

Таким чином, ефективність процесу комунікації особистості значною мірою залежить від того, наскільки вправно, розумно та завбачливо вона орієнтується в системі наявних у суспільстві стандартизованих очікувань. Позитивний результат у цих взаємозв'язках, як правило, досягається за умови свідомої орієнтації на конформність, на ustalені норми та стандарти поведінки.

А. Шюц поглиблює розуміння комунікативно-рольового контакту. Він концентрує увагу на тому, що в процесі взаємодії суб'єкт приписує партнерам («Іншим») певний набір мотивів, якими вони керуються. Ці мотиви одночасно є сукупністю очікувань щодо поведінки «Інших». При цьому дослідник вирізняє два типи мотивів — «для-того-щоб» і «тому-що». Перший тип він визначає так: «стан, що його викликає наперед спроектована у фантазії майбутня дія є “мотивом для” щодо того, хто цю дію здійснює» (див.: Schutz, 1944, 1951, 1962). А другий тип — «тому-що» — співвідносить дії з минулими переживаннями, що спонукають актора діяти саме таким чином. Взаємні уявлення партнерів про мотиви, тобто про очікування в процесі комунікації він пропонує називати «ідеалізацією взаємності мотивів». А. Шюц пояснює, що «ця ідеалізація угрунтована на загальній тезі взаємності перспектив, оскільки передбачає, що мотиви, приписувані “Іншому”, типово подібні до моїх власних або інших людей в типово подібних обставинах; вони відповідають моему набутому чи соціально успадкованому знанню» (див.: Schutz, 1944, 1951, 1962). Завдяки такому аналітичному доповненню розуміння рольової взаємодії акторів, конкретизуються і смисли очікувань учасників комунікативного акту.

Свою лепту у пізнання очікувань вносить Н. Луман. Виходячи зі своєї оригінальної концепції суспільства як відкритої системи та зі свого тлумачення соціальної комунікації, він розглядає поведінку людини лише у двох крайніх позиціях — або як повністю підпорядковану знеособленій нормі, або як девіацію. Суспільство, на його думку, «вважає свободою те, що не може змінити, і робить це в настільки сильно схематизованій формі, що комунікація може бути продовжена через “так” чи “ні”», через конформну або девіантну поведінку, залежно від того, як вирішить індивідуум» (Luhmann, 2012). Якщо дотримуватися цієї точки зору, то для особистостей зникає проблема пошуку спільної основи комунікації в групах, спільнотах і в суспільстві загалом. Тобто або вона є в єдиній для всіх нормі, або її немає. Проте очевидним є факт взаємовідносин людей з різними один щодо одного очікуваннями в різноманітних групах і спільнотах, хоча й складних, та все одно таких, що мають спільне підґрунтя для взаємодії. Н. Лумана не задовольняє пояснення цього факту Т. Парсонсом, яке ми наводили вище. Щоб пояснити існування цілісності та структурності суспільства, з'ясувати підвалини суспільної взаємодії особистостей та аргументувати причини наявності соціального порядку, Н. Луман пропонує поняття подвійної контингентності. Він нагадує, що це поняття було придумане вченими за часів

утворення Гарвардського факультету соціальних наук, аби пояснити, як складаються спільні цінності, а поширення воно набуло після появи книги Т. Парсонса і Е. Шилза «До загальної теорії дії». Це поняття виникло не на порожньому місці, воно має витоки у теології й означає, що «щось можливе й по-іншому, тобто не необхідно і не неможливо, а десь посередині...» (Luhmann, 2002).

Сутність моделі подвійної контингентності, на думку вченого, полягає в тому, що життєві проблеми зводять людей з різними потребами та здатностями в одну суспільну точку, в якій має відбутися акт їхньої комунікації. В його основі може бути соціальна діяльність, а може бути й суто комунікаційний акт. Кожен учасник комунікації має власні очікування щодо інших. Такі рефлексійні очікування він називає очікуванням очікувань. У ситуації інтеракції кожен залежить від поведінки іншого. Проблема полягає в тому, щоб знайти такий варіант взаємодії між партнерами, який давав би змогу продукувати взаємододаткові очікування. Н. Луман на конкретних прикладах показує, що проблему подвійної контингентності, незважаючи на наявність у «Его» і «Альтер Его» однакових цінностей, на практиці не завжди можна розв'язати. Отже, постає питання: «як від ціннісної програми перейти до регулювання ситуації подвійної контингентності, яке можна здійснити за допомоги інтеракцій або операцій?» (Luhmann, 2002). Здійснивши декілька логічних кроків, він доходить висновку, що відповіддю на питання, як можливий соціальний порядок, слід вважати не ціннісний консенсус, а часовий аспект, часову структуру. «Соціальний порядок утворюється тоді, — стверджує він, — коли хтось задає час, запускає дію, робить припущення чи самопрезентацію і цим ставить інших перед необхідністю реагувати. Вони мають прийняти цю пропозицію або відхилити її» (Luhmann, 2002).

Далі слідувати за логікою Н. Лумана в тлумаченні подвійної контингентності для нас немає сенсу, оскільки він залишається в рамках своєї концепції аутопойезиса. В останній він заявляє, що в його розумінні подвійна контингентність не означає орієнтацію на спільні дії, а вона є вихідною характеристикою соціального світу. Для нас же тут важливо було розглянути саме процес того, як відбувається комунікація акторів з різними очікуваннями заради подальшої спільної дії. Адже ми звернулися до ідеї подвійної контингентності Н. Лумана, щоб показати, як уявляється складність процесу розгортання та здійснення комунікації в точці перетину очікувань «Его» та «Інших» ще в одній теоретичній концепції і як розв'язується ця проблема на підставі подвійної контингентності. Хоча зв'язати її з реаліями соціальної практики досить складно, якщо взагалі можливо.

На відміну від Н. Лумана вельми переконливо і детально розглядає ситуацію інтеракції І. Гофман. З позицій символічного інтеракціонізму він у конкретиці конструює процес комунікації, який побудований на взаємних очікуваннях партнерів. По-перше, він вважає, що комуніканти не просто мають взаємні очікування, а кожен з них має свій проект взаємодії, своє уявлення про ситуацію комунікації в цілому. По-друге, дослідник розширює число значущих елементів ситуації комунікації, елементів, що суттєво впливають на її перебіг. До взаємних очікувань він додає соціальні характеристики учасників взаємодії. Адже

тут усі зацікавлені в інформації один про одного. Це дає змогу попередньо знати, що учасник взаємодії очікує від інших, а іншим — що можна очікувати від нього. «Его» тут демонструє значущі, як вважає «Его», для даної ситуації якості й очікує, що «Інші» оцінять їх належним чином. Така демонстрація буде успішною, якщо «Его» властива виразність, тобто вміння справляти враження на «Інших». По-третє, «Его» певними засобами демонструє ті соціальні характеристики, які є невіддільною рисою для осіб, що мають статус, на який «Его» претендує, а також одночасно неявно відмежовується від всіх інших особистісних рис та манер поведінки, які притаманні тим, ким він не є. Натомість з боку «Інших» має бути продемонстровано, що вони зрозуміли його інформацію, яким «Его» є і ким вони мають його вважати.

По-четверте, в ситуації комунікації для «Его» постійно існує загроза руйнування його проекту взаємодії з «Іншими». Тому даний суб'єкт зацікавлений контролювати в цій ситуації поведінку «Інших», а особливо, як вони у відповідь поведуться з ним. Для цього він створює стратегічні й тактичні «захисні практики» щодо свого проекту. До них належать захисні, коригувальні та превентивні дії. Всі разом вони зливаються в технологію, яка захищає і відтворює бажане враження для «Інших».

Зрештою, така складна і багатогранна взаємодія учасників у комунікативній ситуації, на думку І. Гофмана, досягає позитивного результату. «Спільними зусиллями учасники роблять внесок в єдине спільне визначення ситуації, — пише він, — яке ґрунтується радше не на реальних угодах з приводу становища, що склалося насправді, але на реальних угодах щодо домагань на тимчасову увагу до тих чи інших питань. Виникають також реальні угоди про небажаність відкритого конфлікту визначень ситуації» (Гофман, 1999: с. 237). Таку узгодженість він називає «робочим консенсусом».

Хоча І. Гофман розглядає комунікативну ситуацію на більш конкретному рівні, ніж Т. Парсонс, Н. Луман та А. Шюц, він все ж подає її на досить високому рівні узагальнення, що дає підстави говорити про неї, як про певну теоретичну модель комунікації та місце в ній очікувань. Проте ще більш деталізований аналіз комунікативної взаємодії здійснюють П. Бергер і Т. Лукман. Щоправда, вони обмежують його лише ситуацією комунікації «віч-на-віч». Для них ця ситуація є взірцем моделі соціальної взаємодії. «Всі інші випадки — відхилення від неї» (Berger, Luckmann, 2011).

Взагалі вони у своїй схемі всю увагу приділяють механізму морально-психологічної взаємодії партнерів, процесу їхнього взаємосприйняття і практично нічого не говорять про місце і роль очікувань в комунікативній ситуації «віч-на-віч». Але взаємообмін експресивностями, безперервна взаємність актів самовираження, емпатично «близька» суб'єктивність «Іншого» — тобто втілений в конкретику процес комунікації, про який пишуть П. Бергер і Т. Лукман, — все це має сенс лише за умови, що за цим стоять очікування партнерів. Без взаємних очікувань акт комунікації втрачає для партнерів інтерес.

Отже, зміст комунікативно-рольових очікувань полягає в дотриманні нормативних вимог до рольової поведінки комунікантів. Якраз термін «експектація» («expectation») і передає нормативний характер цього типу очікувань. А

для особливого виду очікувань — імовірнісних очікувань — застосовується термін «експектенсі» («expectancy»). Експектації як статусно-рольові образи-стереотипи уявляються суб'єктом як певний кодекс поведінки. Наприклад, уявімо, що «Его» розглядає «Іншого» як інтелігента й чекає від нього тактичної, шанобливої поведінки, терпимості до думок навколишніх, справедливості, широкого кругозору та ерудиції тощо, що відповідає поширеному в суспільстві стереотипу інтелігента. Реальний же сенс поведінки партнера суб'єкт розшифрує для себе вже безпосередньо у процесі спілкування. В результаті цієї взаємодії раніше сформовані очікування або підтвердяться, або розвіються.

Для розуміння очікувань у системі міжособистісних відносин важливе значення має уявлення особистості про базовий стандарт поведінки. Його становлять загальнолюдські цінності: честь, свобода, справедливість, рівність, працьовитість, взаємоповага, розсудливість та інші. Засвоєні особистістю у межах своєї культури у процесі соціалізації згадані цінності визначають її поведінку як на різних рівнях суспільних відносин, так і в кожній конкретній ситуації. Ці цінності відрізняються у людей різних суспільних груп — вікових, соціальних, цивілізаційно-культурних та ін., не кажучи вже про ціннісні відмінності окремих особистостей. Тому нормативний стандарт поведінки, який будується на базовому наборі загальнолюдських цінностей, відображає не просто перелік цінностей, а той їх мінімальний список, без якого неможлива елементарна людська поведінка. А всі соціально-групові та культурні відмінності між ними перебувають всередині цього реестру. Цей нормативний стандарт поведінки з відповідним набором очікувань підсвідомо має будь-яка особистість незалежно від її належності до тих чи тих соціальних груп. На буденному рівні ми його сприймаємо як знак належності до людської цивілізації.

На практиці особистість, виходячи з власних уявлень про норми та цінності, як правило, вважає, що те, як вона поводить, як вона щось виконує та вчиняє, — це правильно і доцільно. Зазвичай вона високо оцінює свою поведінку й очікує на таку ж оцінку її з боку інших учасників комунікації. Обмеженість і вразливість такої позиції в комунікативних очікуваннях полягає в тому, що людина не враховує незбіг власних норм та цінностей із подібними елементами свідомості інших учасників спілкування чи діяльності. Тим паче, що вона не передбачає, що її уявлення про майбутній сценарій поведінки та діяльності можуть бути не реальними, а ілюзорними чи хибними. Тому вкрай важливо, щоб особистість, яка зіткнулася на практиці з провалом своїх очікувань, мала навички об'єктивного аналізу такої події, вміння шукати реальні причини невдачі, а не йти найлегшим шляхом — звинувачення в усіх невдачах інших. Якщо ж особистість, вступаючи в комунікацію, у своїх очікуваннях спирається лише на свої власні (точніше, інтеріоризовані в процесі соціалізації та сформовані на власному досвіді) уявлення про ці цінності й не бере до уваги можливі відмінності цінностей у інших людей, то в реальній суспільній поведінці лише на цій підставі вже можна передбачити виникнення напруженості у міжособистісних відносинах, які можуть перерости у конфлікт, а отже, зруйнувати весь сценарій комунікації.

Таким чином, у наведеному аналізі комунікативно-рольових очікувань ми з'ясували, що вони відіграють головну роль в процесі соціальної комунікації. У

точці зустрічі суб'єктів комунікації в процесі взаємодії відбувається взаємний перетин очікувань, які мають у кожного суб'єкта спілкування свої особливості. В системі соціальної комунікації суб'єкт має узгодити та реалізувати цей подвійний шерег очікувань — власних та «Інших». Утримує їх у єдиному соціальному просторі спільна зовнішня символічна система (Т. Парсонс) або інші знаменники, на яку зорієнтовані всі учасники комунікації. Ця взаємність нормативних орієнтацій втілена в культурні еталони, через які відбувається процес самооцінювання поведінки партнерів і які одночасно є нормативними очікуваннями.

Фонові очікування

Особливе місце серед типів очікувань посідають фонові очікування. Їхня незвичайність, оригінальність як соціального феномену полягає в тому, що в процесі буденної життєдіяльності вони є латентними — невидимими й неусвідомлюваними. Водночас фонові очікування знаходяться на поверхні повсякденних стосунків людей і, в принципі, є видимими. Хоча стають помітними лише тоді, коли в буденних практиках порушується звичайний плин життя, усталений порядок і вони потрапляють в поле уваги спостерігача або ж з'являються в організованому науковому експерименті, завданням якого є їх виявлення.

На наявність у ситуаціях взаємодії специфічних явищ — «наявного відсутнього» — звернув увагу А. Шюц. На його думку, воно присутнє в традиційних, буденних, звичних, рутинних стосунках людей, які орієнтуються на «культурний взірць групового життя», що відтворюється за таких припущень. По-перше, соціальне життя буде таким же, як і було раніше, тобто будуть і далі виникати одні й ті самі проблеми, які можна розв'язувати традиційними рішеннями, що ґрунтуються на попередньому досвіді. По-друге, ми будемо спиратися на знання, передані нам батьками, вчителями, владою, традиціями тощо, навіть тоді, коли ми не розуміємо їх походження і значення. По-третє, в поточних справах нам достатньо знати загальний тип і стиль подій, щоб їх контролювати. По-четверте, згадані рецепти й засади поділяємо не тільки ми, а й побратими (див.: Schutz, 1944, 1951, 1962). Ці явища він називає неproblemатичними «самоочевидними речами», що дають відчуття надійності та вселяють відчуття впевненості, або типовими та анонімними установками (див.: Schutz, 1944, 1951, 1962). Вони стосуються стилю життя, поведінки в групах перебування, способів комунікації з оточенням тощо. Це неproblemатизовані природні уявлення особистості, характерні для її соціальної групи. У цих повсякденних взаємодіях вважається безсумнівним, що можна розуміти інших і що інші розуміють нас. У буденних ситуаціях ми очікуємо зрозумілої реакції, ясної відповіді на наші дії з боку інших, розраховуємо на це. Проте будь-якої миті, зауважує вчений, ці уявлення можуть бути поставлені під знак запитання. Такі установки пізніше дістануть назву фонових очікувань.

Крім того, А. Шюц розглядає ще один дуже важливий аспект повсякденного життя, побудований на фонових очікуваннях. Йдеться про довіру до нашого індивідуального досвіду. «У нашому повсякденному житті, як і в нашому

науковому світі, всі ми, будучи людьми, схильні більш менш наївно припускати, що те, що ми вже одного разу верифікували як достовірне, залишиться таким і в майбутньому, а те, що здавалося нам таким, що не підлягає сумніву, вчора, буде так само не підлягати сумніву завтра, — пише вчений. — Це наївне припущення можна приймати без жодних побоювань, якщо ми маємо справу із судженнями чистої логіки або емпіричними судженнями високого ступеня загальності» (див.: Schutz, 1944, 1951, 1962). Тобто в цій системі буденних взаємовідносин людини зі світом абстрагуються від недовіри, приймають припущення здійсненності намічених планів. Причому, на думку А. Шюца, такий характер повсякденних взаємовідносин властивий не лише одиничній людині; він є соціальним, тобто таким, що поділяють всі члени суспільства. «Все знання, прийняте на віру, — пише він, — має високою мірою соціалізовану структуру, тобто, ... приймається як даність не тільки мною, а й нами, «кожним» (що означає: «кожним, хто належить до нас»). Ця соціалізована структура надає такого роду знанням об'єктивний і анонімний характер: воно сприймається як не залежне від моїх особистих біографічних обставин» (див.: Schutz, 1944, 1951, 1962).

На такого роду явища звернув увагу й Н. Луман. Він писав: «... є феномен, який необхідно якось включити в теорію, а саме спосіб, яким системи реагують на комплексність свого навколишнього світу» (Luhmann, 2002). Дослідник пояснює, який феномен він має на увазі. У своїй концепції він називає його висококомплексними попередніми умовами комунікації. Тобто «те, що виключається, що не бере участі в операціях, проте розглядається як присутнє» (Luhmann, 2002). Наприклад, у процесі комунікації передбачається як передумова, або як припущення наявність у індивіда психічної чи біологічної системи. При цьому він посилається на ідею Ж. Деріда про існування якогось відсутнього чинника, що залишає сліди, а потім вони замітаються, перестають бути видимими. І далі він згадує парадоксальне означення цього явища французьким філософом: «те, що “відсутнє”, — на жаргоні Деріда, — є присутнім, хоча воно взагалі-то і не присутнє...» (Luhmann, 2002).

Н. Луман продовжує цю тему в рамках своєї теоретичної концепції, яка потребує «заново продумувати всі поняття, які мають гармонувати з поняттям аутопойезиса». У контексті цього завдання він запроваджує два близькі, на його думку, поняття «взаємопроникнення» і «структурне сполучення». Він навіть не впевнений, що необхідно їх розділяти. Те, що важливо для пояснення явища фонових очікувань, він, головно, передає через поняття «взаємопроникнення». Останнє він пояснює як аварійний випадок, як виняток, що не є постійною складовою комунікативної ситуації, або як порушення. «Система може рееструвати взаємопроникнення та здійснювати відповідні операції, — пише він, — якщо мають місце порушення, якщо відбувається щось особливе...» (Luhmann, 2002). У звичайних умовах комунікація, на його думку, сприймає даності навколишнього світу комплексно, і те, що він називає взаємопроникненням, залишається за дужками, поза увагою.

Отже, розв'язуючи проблеми в рамках побудови своєї теоретичної конструкції, Н. Луман привертає увагу до виключного, особливого явища, якого

немов би немає, але воно є в процесі комунікації. Проте в межах його концепції це явище є лише приводом для введення понять «взаємопроникнення» і «структурне сполучення». Особливої уваги цьому феномену як специфічному типу очікувань він не приділяє. Однак наведені тут його міркування розширюють наше уявлення про фонові очікування. Тому ми вважали за доцільне навести ці роздуми вченого в нашому сюжеті.

Ідеї А. Шюца щодо непроблематичних самоочевидних речей розвинув його учень Гарольд Гарфінкель. Він світ повсякденного життя називає «знайомим світом здорового глузду» (Garfinkel, 1967).

Як у етнометодолога в нього відправною точкою аналізу є не об'єктивний світ, а навпаки, останній для нього є проблемою — за яких умов утворюється єдність об'єктивного світу для членів комунікативної спільноти? В нашому аналізі ми відволікаємося від філософських підвалин етнометодології, яка ставить під сумнів саму соціальну реальність, а також тлумачення етнометодологами природи загальноприйнятих у суспільстві смислів, які, на їхню думку, є конвенційною інтерпретацією цих довільних конструкцій. Для нас важливо розкрити способи та саму процедуру руйнування латентних установок, яка дає змогу розкрити наявність фонових очікувань та зрозуміти їхній зміст.

Далі Г. Гарфінкель уточнює характеристики світу здорового глузду. Він підкреслює, що в упорядкованих за певними правилами діях повсякденного життя втілений моральний закон. Виходячи з нього, люди оцінюють звичні, буденні справи за шкалою «правильні або неправильні». Вчений спеціально виділяє окремих, специфічний аспект обставин повсякденного життя і приділяє йому увагу як предмету дослідження. Він його конкретизує такими словами: «соціально стандартизовані та стандартизувальні, видимі, але такі, що їх не помічають, очікувані, фонові риси повсякденних подій» (Garfinkel, 1967). Це і є фонові очікування, завдяки яким події, що відбуваються тут і тепер, стають пізнаваними та зрозумілими.

У численних експериментах, які проводив Гарфінкель, центральною темою було питання, якими є очікування пересічних людей щодо принципів побудови свого повсякденного життя. Складність дослідження фонових очікувань полягає в тому, що в повсякденності люди лише відчують їх, але вони, як правило, не замислюються над ними, не ставлять їх у центр своєї уваги. І тому, якщо попросити описати, в чому полягають очікування, вони відчують труднощі. Г. Гарфінкель запропонував методику, яка давала змогу фонові очікування зробити предметом уваги в перебігу повсякденного життя. Сенс його методики полягав у дезорганізації невидимого рутинного порядку взаємодії людей. Його метою в цих досліджах було «внести у звичну взаємодію здивування, напруження та плутанину, посилити безглуздість того, що відбувається, викликати соціально зумовлені переживання занепокоєння, сорому, провини, обурення» (Garfinkel, 1967). При цьому Г. Гарфінкель підкреслював, що його дослідження не є експериментами. І далі, посилаючись на Герберта Шпігельберга, він продовжував, що вони є «демонстраціями, які наводять на роздуми, які дають змогу виявити дивність так знайомого нам світу» (Garfinkel, 1967). Утім, хоч би як вчений називав свої процедури з досліджуваними людьми, проведені експери-

менти показують, що коли порушується звичайний перебіг повсякденного життя, який має характер звичних автоматичних дій, на поверхню випливають, з'являються замовчувані, невимовні очікування, тобто фонові очікування.

Подібно до феноменологів, Г. Гарфінкель вважав, що повсякденні комунікації будуються на засадах спільного розуміння. Він описує це явище через такі характеристики. По-перше, в буденному дискурсі допустимими є очікування, що партнери в даній ситуації розуміють, про що йдеться в цілому. По-друге, хоча в повсякденному житті про деякі речі в бесідах, в обміні думками взагалі не згадують, але партнери розуміють це несказане, розуміють те, про що в розмові не йшлося. По-третє, для спільного розуміння важливою умовою є сам процес розмови. Послідовність висловлювань в часі для співбесідників є підтвердженням розвитку розмови. По-четверте, той зміст, який партнери зрозуміли однаково, є результатом спеціального процесу розуміння, в якому вони за допомоги взаємного уточнення переконувалися, що у словах «Іншого» йдеться саме про те, що має на увазі й перший. Для розуміння змісту комунікації треба також знати мету тих, хто говорить, значення для комунікантів подій, які вони обговорюють, уявляти у часі тканину цих подій, біографії партнерів, їхні попередні взаємовідносини тощо (Garfinkel, 1967).

В експериментах Г. Гарфінкель довів, що в упорядкованих за певними правилами діях повсякденного життя у фонових очікуваннях втілено моральний закон. Коли ж ці правила на словах або в поведінці ставлять під сумнів, це означає порушення нормального характеру подій, свідчить, що фонові очікування втрачають чинність. У низці експериментів були відтворені ситуації сумнівів щодо природних фактів повсякденного життя, які описав А. Шюц і про які йшлося вище. У цих дослідях створювалася ситуація, в якій порушувались типові життєві установки на довіру до партнерів, в них були порушені очікування щодо певних властивостей звичного середовища. Це призводило до сум'яття та занепокоєння в учасників експерименту. Адже під сумнів були поставлені їхня порядність і компетентність. Тому вони намагалися нормалізувати звичний, традиційний порядок життя, повернутися до того стану, коли вони бачили буденний порядок, але за ним нічого не помічали.

Фонові очікування розкриваються в процесі повсякденного життя, у взаємодії людей як взаємні реакції на слова та дії партнерів, які підсвідомо розшифровуються, однаково розуміються всіма учасниками комунікації. Існування фонових очікувань передбачає їх наявність у всіх партнерів взаємодії, що належать однієї спільноти. Завдяки цьому існуючому, але такому, що не помічається, явищу відтворюється, функціює процес повсякденного життя. Наявні в фонових очікуваннях норми, правила, вимоги, взірці локалізуються у підсвідомості особистості. За своїм змістом вони є схильністю та готовністю до певного типу поведінки, а за формою — фіксованими психологічними установками. В цій ролі вони визначають і передбачають майбутню поведінку в певних сферах практики. Фонові очікування формуються в процесі соціалізації та власного досвіду особистості, шляхом багаторазового повторення однотипних операцій у подібних ситуаціях. У становленні їх беруть участь соціально-психологічні механізми зараження, навіювання, наслідування. Як правило, процес формування цьо-

го типу очікувань відбувається спонтанно, мимоволі. В процесі набуття особистістю власного досвіду установки закріплюються і стають елементом її підсвідомості — тобто фоновими очікуваннями. Цей феномен зумовлює специфіку сприйняття ситуації і вибір моделі поведінки в ній. В ньому відображаються усталені стереотипи мислення особистості. В її буденній поведінці вони проявляються автоматично, як звички. У зв'язку з цим у фонових очікувань, на відміну від інших типів очікувань, про які йшлося вище, відсутні когнітивні функції, і для їх відтворення не потрібно вольових зусиль. Зазвичай вони функціують на рівні підсвідомості, а актуалізуються у свідомості в моменти зламу традиційної, усталеної поведінки. Причому деструкції, що заважають їхньому автоматичному відтворенню, викликають у людини негативні емоції. За певних обставин фонові очікування із підсвідомого стану переходять у стан свідомості вже після вчинків, що відбулися, після подій, що здійснилися.

Аналіз сюжетів реального життя показує, що фонові очікування є нестійкими, мінливими явищами, які прив'язані до конкретних ситуацій. Відповідно й інтерпретація їхнього смислу залежить від ситуації. Тому для адекватного розуміння цих очікувань необхідне розуміння контексту, в якому вони проявляються. Інтерпретацію фонового очікування, прив'язаного до конкретної ситуації, називають «індексуванням».

Отже, Гарфінкель та інші етнометодологи у процесі емпіричних експериментів довели, що фонові очікування є одним із механізмів соціальної комунікації та соціальної дії. Але їхній сенс в кожній із конкретних ситуацій змінюється. Він є зрозумілим лише для певного місця і часу. З тієї причини, що змісти очікувань в кожній конкретній ситуації змінюються, неможливо вивести якісь узагальнення для цього типу очікувань. Ми можемо сказати лише те, що за своїм змістом вони є набором усталених культурних взірців соціальної комунікації. Але в кожній конкретній ситуації їх комбінація є неповторною.

Дослідження фонових очікувань класики етнометодології кожного разу проводили в одній обмеженій конкретній ситуації. Хоча на практиці ми постійно стикаємося з фоновими очікуваннями в контексті відносин партнерів на значно вищому рівні узагальнення. Вони проявляються на рівні взаємодії членів середніх груп і макрогруп, на рівні окремих сфер суспільного життя. Проте результатів досліджень фонових очікувань на високих рівнях узагальнень нам зустрічати не доводилося. Тобто залишаються невивченими узагальнені фонові очікування в політичній, економічній, правовій, культурно-мистецькій та інших сферах суспільства. Хоча очевидним є факт, що наявність їх зумовлює різноманітні варіанти, способи та стилі реакції й поведінки особистості в ситуаціях на високому рівні узагальнень. Як бачимо, в цій царині залишається недослідженим велике поле фонових очікувань.

Висновки

Отже, підіємо загальні підсумки нашого аналізу. Він показав, що запропоновані нами чотири типи очікувань відображають різні за сутністю явища та мають між собою якісні відмінності. Якщо найбільш узагальнено визначити

сутність кожного з визначених типів очікувань, то вона полягає у такому: 1. У передінтенційному типі — в необмежених мріях, фантазіях (причому спрямованих не лише в майбутнє, а й у минуле), забаганках, уявах, ілюзіях, що зосереджені у свідомості суб'єкта очікувань і не мають жодного впливу на зовнішній світ. 2. У раціонально-діяльнісному типі сутність очікувань полягає у випереджальному відображенні предметно-перетворювальної діяльності, процесів заволодіння чи привласнення об'єктів, що набуває форми розрахунків, намірів, планів, мети діяльності. 3. У комунікативно-рольовому типі очікувань — у дотриманні партнерами стандартизованих норм, правил, вимог взаємодії, «очікуванні очікувань», у відтворенні статусних та рольових взірців, еталонів поведінки, в орієнтації на базовий стандарт поведінки, на конформні контури прояву особистості. 4. Сутність фонових очікувань полягає в наявності в поведінці особистості фіксованих установок, того «відсутньо-присутнього», що локалізоване у підсвідомості, в тих стандартизованих рисах повсякденних процесів, що приймаються людиною в буденному житті на віру.

Зроблений нами поділ очікувань на чотири типи не означає, що вони відокремлені один від одного нездоланною стіною. У реальних практиках ці типи очікувань взаємно переплітаються, доповнюють один одного. Так, передінтенційні очікування завжди передують двом наступним типам. Щоправда, самі вони (передінтенційні очікування) можуть бути кінцевими, тобто виникнути, поіснувати в людській свідомості певний час і щезнути. А от раціонально-діяльнісний тип очікувань спочатку формується як передінтенційний, а потім вже переходить у стадію діялісного. Те саме відбувається і з експектаціями. Адже комунікативно-рольові очікування постійно присутні в раціонально-діялісних очікуваннях як їхній певний аспект, що забезпечує нормальний перебіг процесу досягнення мети та результату. Четвертий тип — фонові очікування. Вони є присутніми в усіх формах повсякденного життя і переплітаються там з іншими типами очікувань.

Взаємодіючи між собою, ці типи очікувань зберігають свою специфіку та якісні відмінності. Єдине, що для них є спільним, — це їхня спрямованість у майбутнє, яка наявна вже тепер, в даний момент життя. Але однієї цієї ознаки мало для того, щоб, спираючись на неї, можна було дати загальне змістовне визначення очікування для всіх проаналізованих його типів. Отже, доля феномену очікувань в суспільному житті складається так, що вони існують як багаточисельна група типів.

На цьому можна було б завершити наші міркування щодо різноманітності очікувань та проявів їх у різних іпостасях. Але якщо поглянути на цю проблему ширше, крізь призму історичних типів суспільної свідомості, то виявиться, що очікування в цьому вимірі мають якісні відмінності. Розглянуті вище чотири типи очікувань в культурно-історичному плані належать до сучасної, раціонально-логічної, раціонально-прагматичної форми суспільної свідомості.

Однак такою сучасною свідомістю можна розглядати лише як «ідеальний тип». Проте в нинішніх суспільних практиках, особливо в надзвичайних умовах, значне місце посідають залишки міфологічної та фольклорної свідомості. Серед них побутують і специфічні типи очікувань, притаманні цим історичним фор-

мам суспільної свідомості. Вони сформовані на інших світоглядних засадах та на інших цінностях. Для такого штибу очікувань характерними є бездоказовість, некритичність, порушення причино-наслідкових зв'язків, ірраціональність, прийняття несумісних речей, логічних суперечностей. Тому вони потребують окремого, спеціального дослідження.

Поза нашим аналізом залишились і релігійні очікування, оскільки, як зазначалося, вони не вписуються в чотири описані типи очікувань. Адже в релігійній діяльності мета має сакральний характер, а досягати її можна лише специфічними, дозволеними віровченням способами.

Ще один вид очікувань — очікування в ігровій діяльності потребують окремого дослідження, оскільки сама така діяльність є штучно створеною, а очікування в ній ґрунтуються на імовірнісних тенденціях.

Крім того, всі названі типи і види очікувань можуть давати збої в періоди, коли порушуються алгоритми способів і стилів життя, що притаманні буденності. В таких надзвичайних умовах проявляються різноманітні відхилення, детерміновані цими екстраординарними обставинами. Тому характерні для них очікування також мають бути розглянуті як окремий вид очікувань.

Таким чином, доходимо висновку, що очікування є багатоліким феноменом, прояви якого не можна підвести під один знаменник, ба й навіть спроби впорядкування цієї багатоманітності наштовхуються на масу методологічних та теоретичних проблем, які потребують подальших наукових досліджень.

Джерела

- Бауман, З. (1999). *Социологическая теория постмодерна. Человек и общество*. Хрестоматія. Київ: Ін-т соціології НАН України.
- Гофман, І. (1999). *Представление себя в повседневной жизни. Человек и общество*. Хрестоматія. Київ: Ін-т соціології НАН України.
- Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. Retrieved from: https://openlibrary.org/books/OL4899477M/Social_learning_theory
- Berger, P.L., Luckmann, Th. (2011). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Open Road Media. Retrieved from: https://books.google.com/books/about/The_Social_Construction_of_Reality.html?id=Jcma84waN3AC
- Garfinkel, G. (1967). Studies of the routine grounds of everyday activities. In: *Studies in Ethnomethodology* (ch. 2, pp. 35–75). New Jersey: Prentice Hall Inc. Retrieved from: <https://www.scribd.com/doc/72812161/Harold-Garfinkel-Studies-in-Ethnomethodology-1967>
- Habermas, J. (1981). *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main.
- Habermas, J. (1984). *Theory of Communicative Action Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society*. Boston, Mass.: Beacon Press. Retrieved from: <https://archive.org/details/theoryofcommunic01habe>
- Heckhausen, J., Heckhausen, H. (2018). *Motivation and Action*. Retrieved from: https://doi.org/10.1007/978-3-319-65094-4_1
- Lewin, K. (1931). The conflict between Aristotelian and Galilean modes of thought in contemporary psychology. *Journal of General Psychology*. 5, 141–176. <https://doi.org/10.1080/00221309.1931.9918387>
- Luhmann, N. (1984). *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1993). „Was ist der Fall?“ und „Was steckt dahinter?“ Die zwei Soziologien und die Gesellschaftstheorie. <https://doi.org/10.1515/zfsoz-1993-0401>

Luhmann, N. (2002). *Einführung in die Systemtheorie*. Heidelberg: Carl-Auer-Systeme Verlag. Retrieved from: <https://www.carl-auer.de/einfuehrung-in-die-systemtheorie>

Luhmann, N. (2012). *Theory of Society* (vol. 1). Stanford University Press. Retrieved from: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9780804786478/html>

Parsons, T. (s.a.). *The structure of social action: a study in social theory with special reference to a group of recent European writers* (2nd ed.). Retrieved from: https://openlibrary.org/books/OL22096408M/The_structure_of_social_action

Schutz, A. (1944). The Stranger: An Essay in Social Psychology. *American Journal of Sociology*, 49(6).

Schutz, A. (1951). Choosing Among Projects of Action. *Philosophy and Phenomenological Research*, XII(2).

Schutz, A. (1962). *Collected Papers*. Vol. 1. The Hague: Martinus Nijhoff.

Von Neumann, J., & Morgenstern, O. (1947). *Theory of games and economic behavior* (2nd rev. ed.). Princeton University Press. Retrieved from: <https://psycnet.apa.org/record/1947-03159-000>

Vroom, V.H. (1994). *Work and Motivation*. Wiley.

Weber, M. (1962). *Basic Concepts of Sociology*. New York: Citadel Press. Retrieved from: https://openlibrary.org/books/OL24240668M/Basic_concepts_in_sociology

Отримано 19.05.2023

References

Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. Retrieved from: https://openlibrary.org/books/OL4899477M/Social_learning_theory

Bauman, Z. (1999). *Sociological theory of Postmodern. Human and Society*. [In Russian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Бауман, 1999]

Garfinkel, G. (1967). Studies of the routine grounds of everyday activities. In: *Studies in Ethnomethodology* (ch. 2, pp. 35–75). New Jersey: Prentice Hall Inc. Retrieved from: <https://www.scribd.com/doc/72812161/Harold-Garfinkel-Studies-in-Ethnomethodology-1967>

Habermas, J. (1981). *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main.

Habermas, J. (1984). *Theory of Communicative Action Vol. 1: Reason and the Rationalization of Society*. Boston, Mass.: Beacon Press. Retrieved from: <https://archive.org/details/theoryofcommunic01habe>

Heckhausen, J., Heckhausen, H. (2018). *Motivaton and Action*. Retrieved from: https://doi.org/10.1007/978-3-319-65094-4_1

Hoffman, I. (1999). *Presenting of Self in Everyday Life. Human and society*. [In Russian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Гофман 1999].

Lewin, K. (1931). The conflict between Aristotelian and Galilean modes of thought in contemporary psychology. *Journal of General Psychology*, 5, 141–176. <https://doi.org/10.1080/00221309.1931.9918387>

Luhmann, N. (1984). *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt: Suhrkamp.

Luhmann, N. (1993). „Was ist der Fall?“ und „Was steckt dahinter?“ *Die zwei Soziologien und die Gesellschaftstheorie*. <https://doi.org/10.1515/zfsoz-1993-0401>

Luhmann, N. (2002). *Einführung in die Systemtheorie*. Heidelberg: Carl-Auer-Systeme Verlag. Retrieved from: <https://www.carl-auer.de/einfuehrung-in-die-systemtheorie>

Luhmann, N. (2012). *Theory of Society* (vol. 1). Stanford University Press. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/9780804786478/html>

Parsons, T. (s.a.). *The structure of social action: a study in social theory with special reference to a group of recent European writers* (2nd ed.). Retrieved from: https://openlibrary.org/books/OL22096408M/The_structure_of_social_action

Schutz, A. (1944). The Stranger: An Essay in Social Psychology. *American Journal of Sociology*, 49(6).

Schutz, A. (1951). Choosing Among Projects of Action. *Philosophy and Phenomenological Research*, XII(2).

Schutz, A. (1962). *Collected Papers*. Vol. 1. The Hague: Martinus Nijhoff.

Von Neumann, J., & Morgenstern, O. (1947). *Theory of games and economic behavior* (2nd rev. ed.). Princeton University Press. Retrieved from: <https://psycnet.apa.org/record/1947-03159-000>

Vroom, V.H. (1994). *Work and Motivation*. Wiley.

Weber, M. (1962). *Basic Concepts of Sociology*. New York: Citadel Press. Retrieved from: https://openlibrary.org/books/OL24240668M/Basic_concepts_in_sociology

Received 19.05.2023

МИКОЛА ШУЛЬГА

Іпостасі феномену очікувань

У статті розглядається бачення феномену очікувань у працях соціологів. З цією метою проведено аналіз праць М. Вебера, Т. Парсонса, А. Шюца, В. Врума, Г. Гекхаузена, Н. Лумана, П. Бергера, Н. Лукмана, Ю. Габермаса, З. Баумана, І. Гофмана, Г. Гарфінкеля. Дослідження показало, що очікування є складним різноякісним явищем, яке не можна звести до одного знаменника. Традиційний метод упорядкування цього різнобарвного феномену чи виділення за одним або кількома критеріями класів та видів очікувань має свої обмеження. Адже класифікація як спосіб пояснення може бути причиною хибних висновків та тлумачень, оскільки за однаковими проявами очікувань можуть ховатися різні причини їх виникнення. Такий спосіб теоретизування К. Левін називав аристотелівським. Вихід із цієї ситуації вчений вбачав у переході до галілеївського способу мислення. Цей перехід К. Левін назвав переходом від абстрактно-класифікувального до конструктивного методу. Останній означає пошук причин існування природних і соціальних явищ. Саме цей спосіб мислення продемонстровано у працях названих вище соціологів. Завдяки аналізу їхніх праць, вдалося виділити чотири типи очікувань. Перший — передінтенційні очікування, другий — раціонально-діяльнісні очікування, третій — комунікативно-рольові очікування, четвертий — фонові очікування. Сутність передінтенційного типу полягає в необмежених мріях, фантазіях, ілюзіях, уявах, які зосереджені у свідомості суб'єкта очікувань і не мають ніякого впливу на зовнішній світ. Раціонально-діяльнісний тип є випереджальним відображенням предметно-перетворювальної діяльності, процесів заволодіння об'єктами чи привласнення їх, що набуває форми намірів, планів, розрахунків, мети діяльності. Комунікативно-рольовий тип проявляється у дотриманні партнерами по взаємодії стандартизованих норм, правил, вимог, у відтворенні в поведінці статусних та рольових еталонів. Сутність фонових очікувань полягає в наявності в поведінці особистості фіксованих установок, в стандартизованих рисах повсякденних процесів, що приймаються людиною в буденному житті на віру.

Ключові слова: аристотелівський метод мислення; галілеївський спосіб мислення, очікування, передінтенційні очікування, раціонально-діяльнісні очікування, комунікативно-рольові очікування, фонові очікування

MYKOLA SHULGA

Faces of the phenomenon of expectations

The article examines the vision of the phenomenon of expectations in the works of sociologists. For this purpose, an analysis of the works of M. Weber, T. Parsons, A. Schutz, V. Vroom, H. Heckhausen, N. Luhmann, P. Berger, Th. Luckmann, Y. Habermas, Z. Bauman, I. Hoffman, H. Garfinkel. The study showed that expectation is a complex and diverse phenomenon that cannot be reduced to a single denominator. The traditional method of organizing this colorful phenomenon by means of selection according to one or more criteria of classes and types of expectations has its limitations. After all, classification as a method of explanation can be the cause of false conclusions and interpretations, since the same manifestations of expectations can hide different reasons for their occurrence. K. Levin called

this way of theorizing Aristotelian. The scientist saw a way out of this situation in the transition to the Galilean way of thinking. K. Levin called this transition the transition from the abstract-classifying to the constructive method. The latter means searching for the reasons for the existence of natural and social phenomena. This way of thinking is demonstrated in the works of the above-mentioned sociologists. Thanks to the analysis of their works, it was possible to distinguish four types of expectations. The first is pre-intentional expectations, the second is rational-activity expectations, the third is communicative-role expectations, and the fourth is background expectations. The essence of the pre-intentional type consists in unlimited dreams, fantasies, illusions, imaginations, which are concentrated in the consciousness of the subject of expectations, and which have no influence on the external world. The rational-activity type is an anticipatory reflection of object-transforming activity, processes of acquisition or appropriation of objects, which takes the form of intentions, plans, calculations, and the purpose of activity. The communicative-role type is manifested in the observance by interaction partners of standardized norms, rules, requirements, in the reproduction of status and role standards in behavior. The essence of background expectations lies in the presence of fixed attitudes in the behavior of the individual, in the standardized features of everyday processes, which are accepted by a person in everyday life on faith.

Keywords: *Aristotelian method of thinking; Galilean method of thinking; expectations; pre-intentional expectations; rational-active expectations; communicative-role expectations; background expectations*